

بررسی آراء اخباری و اصولی

اثر:

مصطفی طباطبائی

اختلاف اصولی‌ها با اخباری‌ها در احکام عملی به صورتی جلوه‌گر شده که آنها را از هم جدا و ممتاز می‌سازد، اصولی و اخباری هر دو می‌کوشند تا حکم شرعی را به درستی دریابند و در این تلاش ارزشمند:

اصولی به تعقل در متون بیشتر تکیه می‌کند، اخباری تقید به ظواهر متن را بیشتر می‌پسندد، اصولی مدلول کتاب را پیش می‌افکند، اخباری بر حدیث بیشتر اعتماد می‌نماید، اصولی به فهم عرفی، کمتر از اجماع اعتناء دارد، اخباری فهم عرفی را بر اجماع ترجیح می‌دهد، اصولی برای یافتن حکم، به قواعد عام بیشتر توجه می‌کند، اخباری احکام شرعی را بیشتر در نصوص خاص می‌جوید.

چه می‌شود که (در حد امکان) هم از اندیشهٔ اصولی درس آموزیم و هم از تعبیر اخباری بهره‌اندوزیم؟! (مولف)

این کتاب از سایت کتابخانه‌ی عقیده دانلود شده
است.

www.aqeedeh.com

book@aqeedeh.com

آدرس ایمیل:

سایت‌های مفید

www.aqeedeh.com

www.islamtxt.com

www.shabnam.cc

www.kalemehtv.com

www.islamtape.com

www.blestfamily.com

www.islamworldnews.com

www.islamage.com

www.islamwebpedia.com

www.islampp.com

www.zekr.tv

www.mowahedin.com

www.sadaislam.com

www.islamhouse.com

www.bidary.net

www.tabesh.net

www.farsi.sunnionline.us

www.sunni-news.net

www.mohtadeen.com

www.ijtehadat.com

www.nourtv.net

www.videofarsi.com

بسم الله الرحمن الرحيم

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۳
طلیعه‌ی علم اصول.....	۵
مبتکر علم اصول.....	۹
قدمای اولیه و اصول فقه.....	۱۲
استرآبادی در جدال با اصولیین!.....	۱۸
محورهای اساسی در اعتراض استرآبادی.....	۲۱
تحلیل و نقد رای استرآبادی.....	۲۲
فیض کاشانی و علمای اصولی.....	۳۷
نقد روش فیض کاشانی.....	۳۹
شیخ یوسف بحرانی و وحید بهبهانی.....	۴۲
نقد نظر محدث بحرانی.....	۴۴
حجیت مدلول قرآن.....	۴۷
انعطاف بحرانی در حجیت مدلول قرآن.....	۴۹
نزاع در مسئله اجماع.....	۵۲

- توافق در حجیت عقل فطری ۵۶
- میرزا محمد اخباری و کاشف الغطاء ۵۹**
- تحریف نشدن قرآن ۶۰
- قرآن، قابل فهم است ۶۲
- اهمیت احادیث نبوی ۶۴
- منازعه در باب علم اصول ۶۵
- إسماعیل یشهد أن لا إله إلا الله! ۶۷
- شیخ حر عاملی و طریقه اخباری ۶۹**
- دفاع افراطی از حدیث! ۷۲
- دو نمونه از احادیث نادرست در وسائل ۷۹
- نظر شیخ حر درباره ظاهر قرآن ۸۴
- تفاوت آراء اصولی و اخباری ۹۲**
- احکام عملی از دیدگاه اصولی و اخباری ۱۱۸**
- نتیجه‌ی مباحث کتاب ۱۳۸**
- منابع کتاب ۱۴۰**

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى

پیشگفتار

به نظر می‌رسد که بهترین «مَدخل» برای ورود به بحث‌های عالی در زمینه «علم اصول فقه» بررسی آراء «اخباری و اصولی» باشد و جا دارد این مسئله در آغاز مباحث خارج اصول در حوزه‌های مذهبی ما عنوان شود و به صورت گسترده از آن سخن به میان آید زیرا با بررسی مسئله مزبور، رجحان فراگیری علم اصول (با رعایت تنقیح مباحث و تهذیب مسائل آن) روشن‌تر خواهد شد و آراء مخالف و موافق به میان می‌آید و مشاهیر و اعلام هر دو دسته (اخباری و اصولی) معرفی می‌گردند و کتاب‌ها و آثاری که در دفاع از طریقه خود نگاشته‌اند، نام برده می‌شود و در نتیجه، معلومات مفیدی برای طالبان علم اصول فراهم خواهد آمد.

واضح است که مباحث علمی نباید با پرخاشگری و ابراز دشمنی همراه باشد ولی متأسفانه در بحث از آراء اخباری و اصولی همیشه رعایت این امر نشده است و کسانی که از هر دو دسته گاهی سخت به یکدیگر تاخته‌اند و شاید به همین علت (و به رعایت تسکین خصومت) باشد که برخی مجتهدان از عنوان کردن این مبحث مهم به صورت مستقل (نه ضمنی و تبعی) در دروس خارج اصول، خودداری می‌نمایند. البته اهل اعتدال از هر دو فریق نیز کوشیده‌اند تا مباحث مربوط به اخباری و اصولی را از اهانت‌ها و شماتت‌های تند و تیز پاک سازند چنانکه اخباری

معتدل، شیخ یوسف بحرانی در کتاب «الحدائق الناضرة» بر این شیوه مرضیه رفته و حرمت طرفین را از نظر دور نداشته است. در عین حال، هیچگاه تأدب در مقام بحث، نباید مانع از پیگیری در مسائل علمی شود و در تعیین رای صواب از خطا راه سهل انگاری را پیش آورد و بر خلاف نظر صاحب «حدائق» که تفاوت میان آراء اخباری و اصولی را بی ثمر شمرده و می نویسد: ما ذکره فی وجوه الفرق بینهما جله بل کله عند التأمل لایشمر فرقا فی المقام^۱. در بین آراء دو دسته مزبور، اختلافات انکارناپذیری وجود دارد و مباحثی مانند «مصون ماندن قرآن از تحریف» و «حجیت ظواهر کتاب» و امثال اینها که اصولیین بر صحت آنها پافشاری دارند و اخباریین راه انکارشان را پیموده اند، مشرب این دو گروه را از یکدیگر جدا می نماید و تفاوت های کلانی در فتاوی دو طرف پدید می آورد. از این رو نویسنده در سرآغاز دوره دوم دروس اصول، موضوع آراء اخباری و اصولی را به شکل مبسوط مورد بحث و بررسی قرار داده ام و امیدوارم به لطف و فضل خداوند منان - جَلَّ ذِکْرُهُ - این تلاش با استقبال اهل علم و کمال روبرو شود و نقائص آن مرتفع گردد والله تعالی شأنه ولی الهدایة والتوفیق.

مصطفی طباطبایی

۱۴۲۵ هـ ق

۱۳۸۳ هـ ش

۱- یعنی: «آنچه درمیان این دو گروه (اخباری و اصولی) از اختلافات گوناگون یاد کرده اند اگر تأمل شود ملاحظه خواهد شد که که بخش مهم یا تمام آنها، فرقی میان این دو دسته به بار نمی آورد» (رجوع شود به: الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۱۶۷، چاپ نجف).

طایعه‌ی علم اصول

دانش اصول فقه که «مجتهد اصولی» را از «محدث اخباری» جدا می‌نماید، دانشی است ابتکاری و از نوآوری‌های علمای اسلامی شمرده می‌شود و بر خلاف «فلسفه» که مسلمانان آن را از ترجمه‌های متون یونانی اقتباس کرده‌اند، این دانش در دامن متفکران اسلام پدید آمده و در میان آنها پرورش یافته است و بدین اعتبار، کاملاً اصیل و اسلامی است. انگیزه پدید آوردن این دانش نو، فهم و درک بهتر کتاب خدا و سنت پیامبر ﷺ و حل مسائل تازه‌ای بوده که برای مسلمین پیش آمده است و مسلمانان در آن زمینه‌ها به «اجتهاد» یعنی کوشش بسیار برای شناخت حکم شرعی، نیاز پیدا کردند. با این توضیح که فهم همه نصوص شرع به مسلمین دشوار نبود و احکامی چون:

﴿وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَ﴾ [الإسراء: ۳۲].

«به زنا نزدیک نشوید».

﴿وَعَاثُوا أَلْيَتِنِمَىٰ أَمْوَالَهُمْ﴾ [النساء: ۲].

«واموال یتیمان را به ایشان دهید».

﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ﴾ [الإسراء: ۳۱].

«فرزندان خود را از ترس گرسنگی مکشید».

و امثال اینها را مسلمانان به سهولت درمی‌یافتند ولی گاهی مسائل تازه‌ای پیش می‌آمد که لازم بود با تدبیر بیشتر و تلاش فراوانتری حل شوند و از اینجا است که در

تعریف اجتهاد، قید «إِسْتِفْرَافُ الْوُسْعِ» را بکار برده‌اند یعنی فقیه همه توان خود را بکار گیرد تا به کشف حکم شرعی نائل آید.^۱

البته در عصر فرخنده نبوی، این نیاز و ضرورت پیش نمی‌آمد [إِلَّا مَا شَدَّ وَنَدَّرَ^۲] «مگر تنها واندکی» و هر حادثه‌ای که با دین نسبتی داشت در پی رجوع به مقام والای رسالت، حکم شرعی آن معلوم می‌شد و هر مشکلی در ضمن نصّی خاص یا قاعده‌ای عام حل می‌گشت. ولی پس از سپری شدن آن دوران پر برکت، ضرورت اجتهاد در فهم احکام شرع پیش آمد و به ویژه برای اهل سنت که هیچ مرجعی را مانند رسول خدا ﷺ معتبر نمی‌شمردند و می‌گفتند: «لَيْسَ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ ﷻ إِلَّا يَأْخُذُ مِنْ قَوْلِهِ وَيَتْرُكُ إِلَّا النِّيَّ ﷺ»^۳ این ضرورت، زودتر جلوه‌گر شده و علمای اهل سنت را به چاره‌جویی وادار ساخت و از این رو بسیار طبیعی به نظر

۱- ابن حاجب و علامه حلّی، عبارت «إِسْتِفْرَافُ الْوُسْعِ فِي تَحْصِيلِ الظَّنِّ بِالْحُكْمِ الشَّرْعِيِّ» را در تعریف اجتهاد آورده‌اند ولی صاحب کفایه، شایسته‌تر دانسته است که در تعریف آن گفته شود: «إِسْتِفْرَافُ الْوُسْعِ فِي تَحْصِيلِ الْحُجَّةِ عَلَى الْحُكْمِ الشَّرْعِيِّ» و این تعریف از شبهه دورتر و به لحاظ معنا استوارتر است (به کافیه‌الأصول، جلد ۲، ص ۴۲۲، چاپ علمیه اسلامیه نگاه کنید).

۲- مانند اجتهادی که درباره نماز خواندن در کنار قلاع بنی قریظه میان برخی از یاران پیامبر ﷺ آمد که حضرتش بدان‌ها فرموده بود: «لَا يَصِلِينَ أَحَدٌ إِلَّا بِنِي قَرِيظَةَ» «هیچکس نماز عصر را جز در کنار (قلعه‌های) بنی قریظه برگزار نکند». اما برخی به حکم ضرورت و اشتغال به جنگ، پیش از غروب آفتاب به قلعه‌ها نرسیدند و در وقت شب قضای نماز را در کنار قلعه‌ها بجای آوردند و عده‌ای دیگر از بیم قضا شدن نماز، در میان راه آن را برگزار کردند و اجتهاد هر دو دسته از سوی رسول خدا ﷺ تصویب شد (به: السيرة النبوية، اثر ابن هشام، ج ۲، ص ۲۳۵، چاپ مصر نگاه کنید).

۳- یعنی: «هیچ آفریده‌ای از مخلوقات خدای بزرگ نیست مگر آنکه می‌توان گفتار او را پذیرفت یا رد کرد جز پیامبر ﷺ». این سخن را از «مجاهد» مفسر معروف اهل سنت آورده‌اند (به کتاب: صَحَّةُ أَصُولِ مَذْهَبِ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، ص ۱۲۴، چاپ مصر نگاه کنید).

می‌رسد که گفته شود علم اصول فقه به صورت مدوّن، در میان اهل سنت پیش از شیعه معمول گردید چرا که شیعیان به سخنان امامان علیهم‌السلام با همان دیده می‌نگریستند که به کلام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نگاه می‌کردند و به هنگام پیشامد حوادث از ایشان شفاهاً می‌پرسیدند و اگر ممکن نبود از راه مکاتبه، استفتاء می‌نمودند و از این رو کمتر خود را به تدبیر دیگری برای دست یافتن به حکم شرعی نیازمند می‌دیدند. ولی پس از گذشت دوران امامان علیهم‌السلام با توجه به اختلاف اخبار ائمه (چنانکه در کتاب «الاستبصار فیما اختلف من الأخبار» اثر شیخ طوسی دیده می‌شود) و تفاوت آراء فقهای امامیه (چنانکه در کتاب «مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه» اثر علامه حلی نمایان است)^۱ توجه گروه مهمی از ایشان به علم اصول فقه معطوف گشت.

بنابراین آنچه آورده‌اند که مثلاً امام باقر علیه‌السلام به أبان بن تغلب فرمود: «اجلس فی مسجد المدینة وأفت الناس»^۲ «در مسجد مدینه بنشین و برای مردم فتوی ده». مراد از این إفتاء، اظهار نظر بنا بر نصوص آیات و روایات یا قواعد کلی شرع بوده است، نه بنا بر علم اصول فقه، زیرا در آن هنگام علم مزبور به شکل مضبوط در میان محدثان امامیه شناخته شده نشده بود و اصولی که بدان توسل می‌جستند غالباً همان

۱- شیخ طوسی در کتاب «عدة الأصول» درباره اختلاف فقهای امامیه می‌نویسد: «إنك لو تأملت اختلافهم فی هذه الأحكام وجدته یزید علی اختلاف أبی حنیفة والشافعی ومالك» «عدة الأصول: ج ۱، ص ۳۵۶، چاپ قم] یعنی: «تو اگر با تأمل به اختلاف ایشان (امامیه) در این احکام بنگری، درمی‌یابی که اختلاف آنان بیش از اختلاف ابوحنیفه و شافعی است» و نیز محقق حلی در «معارج الأصول» می‌نویسد: «إنا نجد الفرقة مختلفة فی الأحكام الشرعیة اختلافاً شديداً» [معارج الأصول: ص ۱۸۱، چاپ قم] یعنی: «ما می‌بینیم که فرقه حقه در احکام شرعی، اختلافات شدیدی با یکدیگر دارند».

۲- خلاصة الأقوال فی معرفة الرجال، اثر علامه حلی، ص ۷۳، چاپ مؤسسه «نشر الفقاهة».

قواعد کلی فقه بود. به همین قیاس آنچه فقیه مشهور، ابن ادریس حلی در آخر کتاب «السرائر» از امام صادق علیه السلام نقل کرده که به هشام بن سالم فرمود: «إنما علينا أن نلقى إليكم الأصول وعليكم أن تفرعوا»^۱. «بر عهده ما است که اصول احکام را به شما القاء کنیم و بر شما است که فروع را از آنها بیرون آورید» مقصود، همان قواعد فقهی مانند قاعده «لاضَرَر، وتسليط وید» و امثال اینها بوده و ربطی به علم اصول فقه نداشته است. البته امامان شیعه علیهم السلام برای رفع تعارض از احادیث خود، دستوراتی داده بودند که در باب «تعادل و ترجیح» از علم اصول مطرح می شوند و مباحث اصولی، بسیار وسیع تر از حوزه روایت است و لذا علمای اصول در بحث های خود کمتر به احادیث و روایات استدلال می نمایند و بیشتر به منطق تحلیلی ویژه ای (که بر عقل و عرف تکیه دارد) در مباحث گوناگون روی می آورند.

مبتکر علم اصول

اما اینکه علم اصول فقه بدست چه کسی تدوین شده است؟ برخی آنرا به هشام بن حکم نسبت داده‌اند و گفته‌اند که وی، در مبحث «الفاظ» رساله‌ای نگاشته چنانکه صاحب کتاب «الشیعة وفنون الإسلام» بر این قول رفته است. و برخی دیگر، أبوحنیفه نعمان بن ثابت را مبتکر این دانش به شمار آورده‌اند. ولی از ابوحنیفه کتاب و رساله‌ای در علم اصول باقی نمانده و در فهرست نیاز یاد نشده است تا بتوان او را مبتکر اصول فقه دانست و رساله هشام نیز در میان نیست تا بدانیم که وی چگونه درباره الفاظ بحث نمود و آیا از دیدگاه و قواعد ادبی به الفاظ نگریسته یا مباحث اصولی را در مورد آنها مطرح ساخته است؟ آنچه درباره‌اش نمی‌توان تردید نمود کتابی است که از محمد بن ادريس شافعی (متوفی به سال ۲۰۵ هـ ق) در اصول فقه باقی مانده و این کتاب که «الرسالة» نامیده شده است. قدیمی‌ترین اثری به شمار می‌آید که از علم اصول فقه در دسترس داریم و ظاهراً به همین اعتبار است که کسانی مانند ابن خلدون بدون آنکه تردید نشان دهند، شافعی را نخستین دانشمندی شمرده‌اند که درباره علم اصول دست به نگارش زده است چنانچه وی در مقدمه تاریخ خود می‌نویسد:

«كان أول من كتب فيه الشافعي رحمته الله أُملي فيه رسالته المشهورة^۱. یعنی:

«شافعی نخستین کسی بود که در این باره (اصول فقه) مقاله نوشت و رساله مشهور خود را بر دیگران خواند تا بنویسند». البته می‌توان گفت که شافعی از گذشتگان

۱- مقدمه ابن خلدون، ص ۴۵۵، چاپ بغداد، مکتبة المثنی.

خود در این باره سود برده ولی به هر صورت تنظیم و تدوین اصول فقه از ابتکارات او شمرده می‌شود چنانکه تدوین «منطق» را به «ارسطو» نسبت داده‌اند با اینکه ارسطو بنا به نقل شیخ الرئیس ابن سینا گفته است:

«إنا ما ورثنا عَمَّنْ تَقَدَّمْنَا فِي الْأَقْيَسَةِ إِلَّا ضَوَابِطَ غَيْرَ مَفْصَلَةٍ وَأَمَّا تَفْصِيلُهَا وَإِفْرَادُ كُلِّ قِيَاسٍ بِشَرْطِهِ وَتَمْيِيزُ الْمُنْتَجِ عَنِ الْعَقِيمِ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْأَحْكَامِ فَهُوَ أَمْرٌ كَدَدْنَا فِيهِ أَنْفُسَنَا وَأَسْهَرْنَا أَعْيُنَنَا حَتَّى اسْتَقَامَ عَلَى هَذَا الْأَمْرِ»^۱. یعنی:

«ما از پیشینیان خود در قیاس‌ها جز ضوابط مختصر چیزی به میراث نبردیم اما توضیح آنها و جدا ساختن و اختصاص هر قیاس به شرایط و اقسامش و مشخص نمودن قیاس منتج از عقیم و احکام دیگر، کارهایی بوده که خود را درباره آنها سخت به رنج افکندیم و دیدگان را از خواب باز داشتیم تا کار بدین پایه رسید و استوار شد».

به همین قیاس، شافعی را باید نخستین مدّون اصول فقه شمرد، اگرچه برخی از مباحث علم مزبور جسته و گریخته در روایات پیش از او یافت شوند.

آنچه در این باب گفتیم، مورد پذیرش علمای برجسته شافعی نیز بوده است چنانکه فخر رازی در کتاب «مناقب الشافعی» گوید:

«كانوا قبل الإمام الشافعي يتكلمون في مسائل أصول الفقه ويستدلون ويعترضون، ولكن ما كان لهم قانون كلي مرجوع إليه في معرفة دلائل الشريعة وكيفية معارضاتها وترجيحاتها فاستنبط الشافعي علم أصول الفقه ووضع للخلق قانوناً كلياً يرجع إليه في معرفة مراتب أدلة الشرع»^۲. یعنی: «پیش از امام شافعی، علماء در مسائل مربوط به اصول فقه با هم در گفتگو می‌پرداختند و

۱- به: الشفاء، کتاب المنطق، آخر باب سفسطه نگاه کنید.

۲- به مقدمه کتاب «الرسالة» چاپ مصر نگاه کنید.

استدلال می‌کردند و به یکدیگر اعتراض می‌نمودند ولی قانونی کلی که در شناخت دلائل شریعت و چگونگی معارضات و ترجیحات آنها، بدان رجوع شود، در اختیار نداشتند. سپس شافعی به استنباط علم اصول فقه پرداخت و قانونی کلی برای مردم وضع کرد تا چون بخواهند دلائل شرع و مراتب آنها را بشناسند بدان بازگردند»^۱.

۱- درباره ابتکار علم اصول، آراء دیگری نیز هست و آنچه گفته شد مختار نویسنده است.

قدمای اولیه و اصول فقه

پس از سپری شدن دوران ائمه علیهم السلام دانشمندان قدیم امامیه به علم اصول فقه گرایش نشان دادند اما این تمایل، عمومیت نداشت، و گروهی از آنان به روش محدثان سلوک می‌کردند و به احادیثی که در دست داشتند قانع بودند. از جمله قدیمی‌ترین فقهائی که شیوه محدثان را نپذیرفتند و به روش اصولی، مشی نمودند، حسن بن علی بن ابی عقیل عثماني بود که کتاب «التمسك بحب آل الرسول» را تصنیف کرد و به قول نجاشی (رجال‌نویس معتبر شیعی) شیخ مفید بسیار او را می‌ستود، نجاشی گوید: «سمعت شیخنا أبا عبد الله رحمه الله يكثر الثناء على هذا الرجل»^۱. «از شیخ خود ابوعبدالله (مفید) که خدا رحمتش کند شنیدم که این مرد را بسیار می‌ستود». پس از وی از محمد بن أحمد بن جنید إسكافي (متوفی به سال ۳۸۱ هـ ق) باید نام برد که کتاب «تهذيب الشيعة لأحكام الشريعة» را به رشته تحریر درآورد. اقوال اصولی این دو فقیه برجسته، در دسترس نیست ولی قدر مسلم آنست که در فقه چنانکه گفتیم به روش اهل حدیث گام بر نمی‌داشتند تا بجایی که ابن جنید به «قیاس» اعتماد نشان می‌داد و از این حیث، مورد اعتراض شیخ مفید و دیگران واقع گشت و به کتب وی اعتماد نشان داده نشد.

در کتاب خلاصه الأقوال اثر علامه حلی ضمن معرفی ابن جنید آمده است: «قال الشيخ الطوسي رحمته: إنه كان يرى القول بالقياس فترك لذلك كتبه

ولم یعول علیها»^۱.

شیخ طوسی که خدا رحمتش کند گفته است: «ابن جنید، نظر بر قیاس داشت به همین جهت کتب وی متروک شد و مورد اعتماد قرار نگرفت».

پس از ابن جنید باید از متکلم برجسته و فقیه نامدار امامیه، محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (متوفی در سال ۴۱۳ ه. ق) یاد کرد که از شاگردان ابن جنید شمرده می‌شد. آراء اصولی شیخ مفید را شاگردش، أبو الفتح کراجکی در کتاب «کنز الفوائد» آورده است و همچنین از نقدی که شیخ مفید درباره «اعتقادات شیخ صدوق» نگاشته، مسلک اصولی وی شناخته می‌شود. شیخ مفید به مناسبت بحثی که صدوق از «اراده و مشیت» خدای تعالی به میان آورده وی را مورد انتقاد قرار داده است و با لحن تند می‌نویسد:

«الذی ذکره الشیخ أبو جعفر رحمته الله فی هذا الباب لایتحصل ومعانیه تختلف وتتناقض والسبب فی ذلك أنه عمل علی ظواهر الأحادیث المختلفة ولم یکن ممن یری النظر فیمیز بین الحق منها والباطل ویعمل علی ما یوجب الحجة ومن عول فی مذهبه علی الأقاویل المختلفة وتقلید الرواة کانت حاله فی الضعف ما وصفناه»^۲. یعنی: «از آنچه شیخ ابوجعفر - که خدایش رحمت کند - در این باب یاد کرده معنای درستی حاصل نمی‌شود و مقاصد آنها مختلف و متناقض است و سبب آنست که وی بنا بر ظواهر احادیث گوناگون، حکم نموده است و از اهل نظر نبوده تا در این باره میان احادیث درست و باطل تمیز دهد و به اقتضای حجت و دلیل حکم کند و هر کس که در مذهب خود بر سخنان مختلف اعتماد ورزد و از

۱- خلاصة الأقوال، ص ۲۴۵، مقایسه شود با الفهرست (اثر شیخ طوسی)، ۱۳۴، الرقم، ۵۹۰.

۲- تصحیح الاعتقاد، اثر شیخ مفید، ص ۱۵ و ۱۶، چاپ تبریز.

راویان گوناگون تقلید کند، حال او در ضعف همانست که توصیف کردیم»^۱!

چنانکه ملاحظه شد نقد شیخ مفید از سخنان صدوق کاملاً به نقد دانشمندی اصولی می‌ماند که در برابر محدثی اخباری قرار گرفته است و از اینجا سلیقه او در مسئله «اجتهاد» و رای او در باب احادیث (که قابل نقد و تهذیب‌اند) به خوبی فهمیده می‌شود.

پس از شیخ مفید باید از فقیه نامدار دیگری که علی‌بن حسین بن موسوی، مشهور به سید مرتضی (متوفی به سال ۴۳۶ ه. ق) بوده است. کتاب معروف سید مرتضی در اصول فقه، «الذریعة إلى أصول الشريعة» نام دارد. سید در کتاب مزبور از آراء اصولیان و متکلمان اهل سنت همچون: أبوعلی جُبائی و أبوالحسن بصری و أبوالقاسم بلخی و نظام معتزلی و دیگران بسیار یاد می‌نماید و معلوم می‌شود که به آثار اصولی و کلامی ایشان مکرر رجوع کرده است ولی البته استقلال رای خود را از یاد نمی‌برد و در پاره‌ای از مسائل با اقوال آنها موافقت می‌نماید و در پاره‌ای دیگر، نظر خاص و رای مختار خویش را ابراز می‌دارد. آراء ویژه سید مرتضی در «الذریعه» او را از محدثان و اخباری‌ها کاملاً دور می‌سازد از جمله آنکه «خبر واحد» را حجت نمی‌شمارد و می‌گوید: «أَنَّ الله تعالى ما تعبدنا بالعمل بأخبار الآحاد في الشرع»^۱. یعنی: «خدای تعالی در شریعت، از راه عمل به خبرهای واحد ما را به بندگی فرانخوانده است». همچنین وی خبر واحد را مخصّص عمومات کتاب و سنت نمی‌شمرد و در این باره می‌نویسد: «والذي نذهب إليه أن أخبار الآحاد لا يجوز تخصيص العموم بها على كل حال»^۲. یعنی: «عقیده‌ای که ما بر آن می‌رویم اینست که در هیچ حال جایز نیست عمومات (کتاب و سنت) با خبرهای واحد تخصیص زده شوند».

۱- الذریعة، ج ۱، ص ۲۸۱، چاپ دانشگاه تهران.

۲- الذریعة، ج ۱، ص ۲۸۰، چاپ دانشگاه تهران.

در پی سید مرتضی، شاگرد وی یعنی شیخ الطائفه، أبوجعفر طوسی (متوفی در سال ۴۶۰ هـ ق) را لازمست به یاد آورد. شیخ طوسی خود از محدثان برجسته امامیه شمرده می‌شود و دو کتاب از کتب اربعه شیعه، یعنی «تهذیب» و «استبصار» از آن او است. با وجود این، در تفسیرش که «التبیان» نام دارد و در کتاب «عده الأصول» به روش محدثان محض و اخباری‌ها گام برنداشته و همانند دانشمندی اصولی بحث می‌کند و به تحلیل منطقی مسائل می‌پردازد.

شیخ طوسی در آغاز کتاب «عده الأصول» آثار شیخ مفید را در اصول فقه ناکافی می‌شمرد و همچنین ابراز عقیده می‌کند که سید مرتضی هر چند در اصول فقه مقالات گوناگونی دارد ولی تصنیف مستقلی در این باره از او در میان نیست و از این رو وی بر آن شده تا با نوشتن کتاب «عده الأصول» این کمبود را جبران نماید و می‌نویسد:

«لم يعهد لأحد من أصحابنا في هذا المعنى إلا ما ذكره شيخنا أبو عبد الله رحمته في المختصر الذي له في أصول الفقه ولم يستقصه... وإن سيدنا الأجل المرتضى أدام الله علوه وإن كثر في أماليه وما يقره عليه شرح ذلكم فلم يصنف في هذا المعنى شيئاً يرجع إليه!». ^۱ یعنی: «تاکنون سابقه نداشته که هیچیک از اصحاب ما (امامیه) درباره اصول فقه بحثی به میان آورند مگر آنچه که شیخ ما ابوعبدالله (شیخ مفید) که خدایش رحمت کند در اصول فقه به اختصار نوشته و آنرا به نهایت نرسانده است... (همچنین) سرور بزرگوار ما مرتضی که خدا مقام والایش را مستدام بدارد هر چند در ضمن امالی خود و آنچه بر او خوانده می‌شود شرحی درباره اصول فقه آورده ولی به کار تصنیفی در این موضوع نپرداخته است که بدان رجوع شود».

از تعبیر شیخ طوسی چنین برمی آید که وی از کتاب «الذریعة» اثر سید مرتضی آگاهی نداشته و این عجیب به نظر می رسد و شگفت تر آنکه مباحث کتاب «عدة الأصول» از حیث لفظ و معنا با عبارات «الذریعة» شباهت بسیار دارد و احتمال قوی می رود که شیخ طوسی از مقالات اصولی سید مرتضی - پیش از آنکه سید، کتاب الذریعة را تدوین کند - بهره گرفته و آنگاه سید، مقالات مزبور را به صورت کتابی مستقل درآورده است.^۱

پس از شیخ طوسی جا دارد از فقیه معتبر امامی، ابوالقاسم جعفر بن حسن، مشهور به محقق حلی (متوفی به سال ۶۷۶ ه. ق) نام ببریم که کتبی چند در علم فقه نگاشته مانند: «شرائع الإسلام» و «المعتبر» که شهرت فراوانی دارند. وی کتاب «نهج الوصول إلى معرفة علم الأصول» و همچنین «معارج الأصول» را نیز در علم اصول فقه پرداخته است. کتاب اخیر، به صورتی مختصر و فشرده تألیف شده و برای تدریس آماده گشته است و با وجود اختصارش، مباحث مهم اصول را در بردارد چنانکه محقق حلی در آغاز کتاب خود می نویسد: «فإنه تکرر من جماعة من الأصحاب... التماس مختصر في الأصول يشتمل على المهم من مطالبه»^۲. یعنی: «گروهی از یاران، مکرر درخواست نمودند که کتاب مختصری در علم اصول نگاشته شود که مطالب مهم آن را در برگیرد».

بعد از محقق حلی، دانشمندی نامداری که در فنون گوناگون و از جمله در اصول فقه کتاب های مشهوری تصنیف نموده علامه، حسن بن یوسف بن مطهر حلی

۱- آقای دکتر ابوالقاسم گرجی (استاد محترم دانشگاه تهران) در پایان کتاب الذریعة (که به اهتمام و تصحیح ایشان به چاپ رسیده است) در این باره احتمالات دیگری را نیز آورده اند (به الذریعة، چاپ دانشگاه تهران، ج ۲، ذیل فوانت و استدراکات در پایان کتاب نگاه کنید).

۲- معارج الأصول، ص ۴۵، چاپ قم.

(متوفی در سال ۷۲۶ هـ. ق) است. علامه حلی نیز مانند خالوی دانشمند خود محقق حلی، کتب متعددی در فقه و اصول تألیف کرده که زبانزد علمای امامیه است. وی در اصول فقه کتاب‌های مطول و نیز مختصر دارد. علامه هم به متن‌نویسی پرداخته و هم به شرح کتب دیگران اهتمام ورزیده و رویهمرفته دانشمندی بسیار پرکار بوده است. از مطولات علامه در اصول، کتاب «نهایة الوصول إلى علم الأصول» و از مختصرات وی «مبادی الوصول إلى علم الأصول» را می‌توان نام برد و از شروح وی در اصول فقه «شرح مختصر ابن حاجب» را که از دانشمندان اهل سنت و مالکی مذهب بوده باید به یاد آورد. علامه، هفت اثر از خود در علم اصول باقی گذاشته و کتاب «تهذیب الوصول» او پیش از کتاب مشهور «معالم» مدار تدریس این علم بوده است.

بعد از علامه حلی جا دارد از اصولی چیره‌دست، حسن‌بن زین‌الدین عاملی (متوفی به سال ۱۰۱۱ هـ. ق) نام ببریم که کتاب جالب «معالم الدین و ملاذ المجتهدین» از آثار او، امروزه از کتاب‌های درسی طالبان اصول فقه شمرده می‌شود و نیز از دانشمند ذوفنون، شیخ بهاء‌الدین عاملی (متوفی به سال ۱۰۳۱ هـ. ق) مؤلف کتاب موجز و پرمغز «زبدۃ الأصول» شایسته است نام برد. در قرنیه که شیخ بهائی می‌زیست، اخباری برجسته امامیه یعنی: محمد امین استرآبادی (متوفی به سال ۱۰۲۳ هـ. ق) پا به عرضه وجود نهاد و با نوشتن کتاب «الفوائد المدنیة» به نزاع با اصولیان امامیه پرداخت و زمینه منازعه وسیع اخباری و اصولی را مهیا ساخت که در فصل آینده إن شاء الله تعالی از این مقوله سخن خواهیم گفت.

استرآبادی در جدال با اصولیین!

در قرن دهم هجری، دانشمندی شیعی به نام محمد امین استرآبادی که مقیم مکه معظمه بود، به اشاره استادش، میرزا محمد استرآبادی کتابی پر سر و صدا در اعتراض بر اصولیان شیعه نگاشت. وی پیش از آنکه در مکه و مدینه اقامت گزیند، در حوزه خراسان نزد سید محمد بن حسن عاملی (صاحب کتاب مدارک الأحکام فی شرح شرائع الإسلام) تلمذ کرده بود.^۱ پس از اقامت در حجاز و آشنایی با میرزا محمد استرآبادی (صاحب کتاب منهج المقال فی الرجال) روش اخباری‌ها را برگزید و به نگارش کتاب «الفوائد المدنیة فی الرد علی من قال بالاجتهاد والتقلید» پرداخت. در کتاب «دانشنامه شاهی» که یکی دیگر از آثار او است در پی تحلیل از استادش (میرزا محمد) می‌نویسد: «ایشان بعد از آنکه جمیع احادیث را به فقیر تعلیم کردند اشاره کردند که: إحياء طریقه اخباریین بکن و شبهاتی که معارضه با آن طریق دارد رفع آن شبهات بکن چرا که معنی در خاطر می‌گذشت لکن رب العزه تقدیر کرده بود که این معنی بر قلم تو جاری شود»^۲.

آنگاه مؤلف از تردید و تأمل و التجاء خود به درگاه خداوند - جل و علا - یاد می‌کند و سرانجام می‌نویسد: «اشاره لازم الإطاعة» را امثال نمودم به تألیف (فوائد

۱- در «الفوائد المدنیة»، ص ۱۷، می‌نویسد: «ذكر أول مشايخي في علمي الحديث والرجال وتشرفت بالإجازة وأخذ الحديث منه في عنوان شبابي في المشهد المقدس الغروي في أوائل سنة سبع بعد الألف وهو السند والعلامة الأوحّد صاحب كتاب المدارك، شرح الشرائع...».

۲- به مقدمه کتاب «الفوائد المدنیة»، ص ۱۲، چاپ قم (افست) نگاه کنید.

المدینة) موفق شده به مطالعه شریف ایشان مشرف شد، پس تحسین این تألیف کردند و ثناء بر مؤلفش گفتند^۱.

این کتاب چون به دست علمای اصولی رسید، برخی از آنان را سخت به مخالفت برانگیخت تا آنجا که سید نورالدین عاملی (برادر صاحب مدارک) ردیّه‌ای بر کتاب مزبور نگاشت و آن را «الشواهد المکیة فی مداحض حجج الخیالات المدینة» نام نهاد^۲. با این همه بنابر آنچه نوشته‌اند، کتاب «فوائد» در حوزه اصولی نجف و کربلا بی‌تأثیر نبود و اذهان عده‌ای از اهل علم را به خود مشغول و حتی جلب کرد (چنانکه مجلسی اول [محمدتقی] در کتاب «لوامع صاحبقرانی»^۳ که شرح فارسی «من لایحضره الفقیه» است بدان تصریح نموده) تا آنکه علامه، وحید بهبهانی (متوفی به سال ۱۲۸۰ هـ. ق) به پا خاست و صولت اندیشه اخباری را شکست و دوباره مدرسه اصولی در نجف و کربلا رونق گرفت.

محمد امین استرآبادی از سوی مخالفانش متهم شده که در خلال کتاب خود، نسبت به علمای بزرگ امامیه اهانت ورزیده است چنانکه سید نورالدین عاملی می‌نویسد: «ولوکان کله فیما سلك بیان ما اعتقده أو ظنه، لم یکن لأحد علیه لوم ولا اعتراض علیه لأن العلم کله فی العالم کله وأی کلام لایرد علیه کلام؟ وکم ترک الأول للآخر ولكنه - عفی الله عنه - أساء وأفحش فی حق العلماء الأجلاء وعمدة الفضلاء الذین هدوا الناس بتحقیقاتهم وشدوا معالم الدین بآثار تدقیقاتهم فتارة ینسبهم إلى الجهل وسوء الفهم وتارة إلى الغفلة وقلة التدبر وتارة إلى تخرب

۱- همان، ص ۱۳.

۲- این کتاب در حاشیه «الفوائد المدینة» به چاپ رسیده است.

۳- به لوامع صاحبقرانی، ص ۱۶، چاپ اول نگاه کنید.

الدين واتباع المخالفين حتى أنه من لوازم ما نسبهم إليه خروجهم عن الدين!«^۱. یعنی: «اگر راهی که او پیموده است توضیح دهنده یا گمان وی بود، هیچکس حق نداشت او را مورد سرزنش و اعتراض قرار دهد زیرا کل دانش، از آن کل جهان است (و ویژه کس نیست) و کدام سخن است که سخنی دیگر، بر خلاف آن نیامده باشد؟! و چه بسا علومى که پیشینیان برای آیندگان واگذاشته‌اند. اما او – که خدا ببخشایدش – درباره دانشمندان بزرگ و فضلاى عمده، راه بی ادبی و زشتگویی سپرده است، همان دانشمندانی که با تحقیقات خویش، مردم را هدایت کردند و بر اثر موشکافی‌های خود، معالم دین را استوار ساختند. پس یکبار به آنان نسبت نادانی و بدفهمی می‌دهد! و بار دیگر، ایشان را به بی خبری و کوته‌اندیشی متهم می‌سازد! و دگر باره آنان را به جرم ویرانگری دین و پیروی مخالفین، محکوم می‌نماید! تا به جایی که از لوازم اتهامات او چنین برمی‌آید که آن دانشمندان به کلی از دین بیرون رفته‌اند!«.

در عین حال، محمد امین از تندگویی‌های خویش – به ویژه نسبت به علامه حلی – بدین صورت عذرخواهی می‌نماید:

«ولیس قصدی من هذا الكلام القدح في فضله (أى العلامة الحلی) أو في تقواه لكن قصدی تنبيه من لا تحقیق له من الأفاضل فإنهم يحسبون أن کل من زاد تبحره زاد تحقیقه فيقلدون العلامة فی الأصول والفروع ولو لم یکن إظهار هذا المعنى واجبا علی لما أظهرته لكن قطعت بوجوبه والله مطلع علی سرائر عبادہ»^۲. یعنی: «قصد من از این سخن، عیب‌گویی و انکار فضل یا تقوای علامه نیست لیکن قصد آن دارم تا فضلائى را که در پی تحقیق نیستند آگاه سازم زیرا که آنها گمان می‌کنند هر کس معلوماتش را گسترده‌تر سازد، راه افزونی تحقیق را پیموده است از این رو در اصول و

۱- حاشیه الفوائد المدنیة، چاپ اول (چاپ سنگی)، صفحه ۱.

۲- الفوائد المدنیة، ص ۶۳، چاپ قم.

فروع به تقلید از علامه می‌پردازند و اگر اظهار این معنا بر من واجب نبود، آن را آشکار نمی‌ساختم ولی به وجوب آن یقین کرده‌ام و خدا از نیات بندگان آگاه است».

محورهای اساسی در اعتراض استرآبادی

اعتراضات استرآبادی، دو محور اساسی دارد که هر کدام، مسائل و مباحث گوناگونی را در برمی‌گیرد. محور اول درباره «تنويع احاديث» است که از سوی علامه حلی پایه‌گذاری شده و مورد پذیرش اکثر اصولیان قرار گرفته است. محور دوم درباره «ظنّ مجتهدان» است در آنچه که ضروری دین و از مسلمات شرع نیست. به نظر استرآبادی ظن و گمان ایشان در اینجا از درجه اعتبار ساقط است و درخور اعتناء و تبعیت نیست. استرآبادی در آغاز کتابش از این دو محور، بدین صورت یاد می‌کند:

«في ذكر ما أحدثه العلامة الحلی ومن وافقه خلافا لمعظم الإمامية أصحاب الأئمة عليهم السلام وهو أمران: أحدهما تقسيم أحاديث كتبنا المأخوذة عن الأصول التي ألفها أصحاب بأمهرهم لتكون مرجعاً للشيعة في عقائدهم وأعمالهم... إلى أقسام أربعة وعلى زعمه معظم ذلك الأحاديث... غير صحيح وزعمه هذا نشأ من حدة ذهنه واستعجاله في التصانيف وهو بين أصحابنا نظير الفخر الرازي بين العامة والثاني اختيار أنه ليس لله تعالى في المسائل التي من ضروريات المذهب دليل قطعي وأنه تعالى لم يكلف عباده فيها إلا بالعمل بظنون المجتهدين أخطأوا أو أصابوا^۱. یعنی: «در ذکر آنچه علامه حلی و موافقاناش - بر خلاف نظر بزرگان امامیه یعنی یاران ائمه عليهم السلام - پدید آورده‌اند که شامل دو امر می‌شود. نخست: تقسیم احادیث کتاب‌های ما به انواع چهارگانه (صحيح و حسن و

موثق و ضعیف) با اینکه کتاب‌های مزبور از اصولی برگرفته شده‌اند که یاران ائمه علیهم‌السلام به دستور ایشان، آنها را تألیف کرده‌اند تا در عقاید و اعمال، مرجع شیعیان باشند. به گمان علامه، بخش بزرگی از این احادیث، صحیح نیستند و گمان وی از تندی ذهن و شتاب او در کار تصنیف سر زده است. و علامه در میان یاران ما (فرقه امامیه) همچون فخر رازی در میان اهل سنت به شمار می‌آید! دوم: اختیار این رای است که خدای تعالی در مسائل غیر ضروری [دین و] مذهب، دلیل قطعی مقرر نداشته و بندگان خود را در آن مسائل، جز به پیروی از گمان مجتهدان به چیزی مکلف نفرموده است، خواه مجتهدین به خطا رفته باشند و خواه به صواب دست یافته باشند!.

تحلیل و نقد رای استرآبادی

نقد استرآبادی بر مجتهدان دارای مقدماتی است که همگی قابل نقض و خدشه‌اند و نورالدین عاملی نیز از تمام آنها ایراد می‌گیرد، بدین شرح:

۱- استرآبادی، قابل فهم بودن قرآن و سنت را برای امت اسلامی (حتی برای دانشمندان ایشان) انکار می‌نماید و آن دور را تنها درخور فهم امامان شیعه می‌شمارد! چنانکه می‌نویسد: «إن القرآن الأكثر ورد علی وجه التعمية بالنسبة إلى أذهان الرعية وكذلك كثير من السنن النبوية صلی الله علیه و آله وأنه لا سبيل لنا فيما لا نعلمه من الأحكام النظرية الشرعية أصلية كانت أو فرعية إلا السماع من الصادقين علیهم‌السلام». یعنی: «بیشتر آیات قرآن نسبت به اذهان عمومی به صورت رمز و معما وارد شده و همچنین بسیار از سنن نبوی صلی الله علیه و آله رمزگونه است و ما برای آگاهی از احکام نظری و شرعی که از آنها بی‌اطلاعیم - خواه اصلی باشند یا فرعی - جز شنیدن از امامان راستگو علیهم‌السلام راهی نداریم»^۱.

این رای، صحیح نیست و بر خلاف اخباری است که از خود امامان علیهم السلام وارد شده و مایه تعجب است که یک عالم اخباری و مسلط به احادیث ائمه علیهم السلام چگونه از اخبار مزبور غفلت ورزیده و ادعا می نماید که فهم کتاب و سنت برای کسی جز معصوم ممکن نیست؟! مگر نه آنکه در جوامع حدیثی شیعه آمده است که امامان علیهم السلام فرموده اند: روایات منسوب به ما را با قرآن بسنجید، در صورتی که موافق با قرآن بودند، آنها را بپذیرید و اگر موافق نبودند، رد کنید؟ پس اگر قرآن درخور فهم امت اسلامی (حتی علمای ایشان) نباشد و جز امامان علیهم السلام کسی نتواند آن را دریابد، از کجا می توان فهمید که کدامین روایت موافق با قرآن است و کدامین با آن موافق نیست؟! و به قول شیخ طبرسی در تفسیر «مجمع البیان» «أن الكتاب حجة ومعرض عليه وكيف يمكن العرض عليه وهو غير مفهوم المعنى»؟! «کتاب خدا، حجت است و احادیث باید بر آن عرضه شوند و چگونه این کار ممکن است در صورتی که معنای آن به فهم درنیاید؟! آری تشخیص صحت و سقم حدیث، فرع بر فهم قرآن است و همین مسئله درباره سنت رسول الله صلی الله علیه و آله نیز صدق می کند و از این رو در اصول کافی از امام صادق علیه السلام روایت شده که فرمود: «إذا ورد عليكم حديث فوجدتم له شاهداً من كتاب الله أو من قول رسول الله صلی الله علیه و آله وإلا فالذي جاءكم به أولى به»^۱. یعنی: «چون حدیثی بر شما وارد شد و شاهی از کتاب خدا یا از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله بر آن یافتید (حدیث مزبور را بپذیرید) و اگر نه، کسی که آن را برایتان آورده سزاوارتر بدان است!».

۱- مجمع البیان، ج ۱، ص ۲۷، چاپ لبنان ۱۳۷۷.

۲- جواب شرط در: (إذا ورد عليكم حديث) محذوف است یعنی (فاقبلوه).

۳- الأصول من الكافي، اثر شیخ کلینی، ج ۱، ص ۶۹، چاپ تهران.

و باز در همان کتاب از ابو عبد الله صادق علیه السلام رسیده که فرمود:

«کل شیء مردود إلى الكتاب و السنة و کل حدیث لایوافق کتاب الله فهو زخرف»^۱. یعنی: «هر چیزی را باید به کتاب خدا و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله باز گرداند و هر حدیثی که با کتاب خدا سازگار نباشد ساختگی (و باطل) است».

آثاری که در این باره از امامان شیعه علیهم السلام رسیده، در حد «تواتر معنوی» است چنانکه فقهائی مانند شیخ انصاری و دیگران تحقیق نموده‌اند. به علاوه، ادعای اینکه اکثر آیات قرآن به صورت «رمز و معما» برای مردم نازل شده‌اند! مخالف با نص قرآن شمرده می‌شود که می‌فرماید:

﴿وَيُبَيِّنُ ءَايَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ [البقرة: ۲۲۱].

«و آیاتش را برای مردم بیان می‌فرماید تا متذکر شوند».

و نیز ادعای اینکه سنت رسول الله صلی الله علیه و آله معماگونه است! نیز مخالف با این معنی می‌باشد که در قرآن مجید می‌فرماید:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ [ابراهیم: ۴].

«و ما هیچ رسولی را جز به زبان قومش نفرستادیم تا (پیام ما را) برای ایشان روشن کند». بنابراین، کتاب و سنت هر دو روشن و مبین‌اند و روی خطاب به عموم دارند و از چیستان و معما بسیار فاصله گرفته‌اند^۲ و آنچه استرآبادی به تأکید آورده است که:

۱- همان کتاب، ج ۱، ص ۶۹.

۲- البته در قرآن گاهی «مثل» زده شده اما نه به صورتی که «معما» باشد و کسی آن را درنیابد بلکه قرآن اهل علم و اندیشه آن را می‌فهمد چنانکه می‌فرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ﴾ [العنکبوت: ۴۳]. «و این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم، ولی جز اهل معرفت و دانش در آنها تعقل نمی‌کنند». و نیز می‌فرماید: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [الحشر: ۲۱]. «و این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم تا بیندیشند».

«إن استنباط الأحكام النظرية من كتاب الله ومن السنة النبوية شغلهم سلام الله عليهم لاشغل الرعية»^۱. یعنی: «استنباط احکام نظری از قرآن و سنت نبوی، شغل امامان بوده نه کار رعیت!» ادعائی بر خلاف آراء و آثار منقول از خود امامان علیهم السلام شمرده می شود.

۲- مقدمه دوم استرآبادی، اینست که چون معلوم گردید فهم کتاب و سنت، اختصاص به ائمه علیهم السلام دارد از این رو، مدارک استنباط احکام - چنانکه مجتهدان گویند- چهار چیز (کتاب و سنت و اجماع و عقل) شمرده نمی شود و بیش از یک چیز نیست که همان خبرهای مروی از امامان علیهم السلام باشد! لذا مجتهدان اصولی که احکام را به چهار مدرک وابسته دانسته اند، دچار اشتباه شده اند. چنانکه می نویسد:

«ومن ذلك انحصار الدليل على الحكم الشرعي في اثنين، ومن المعلوم إن حال الكتاب والحديث النبوي لا يعلم إلا من جهتهم عليهم السلام فتعين الانحصار في أحاديثهم!»^۲. یعنی: «و از اینجا (باید دانست که) دلیل بر حکم شرعی منحصر در دو چیز (کتاب و سنت) است. از طرفی معلوم شده که مدلول کتاب و سنت جز از طریق امامان علیهم السلام دانسته نمی شود. بنابراین مشخص است که مدرک احکام شرعی جز احادیث ایشان چیزی نیست»!

این مقدمه هم که بر سخن پیشین استرآبادی تکیه دارد، بر خلاف آیاتی است که در قرآن کریم آمده و مخالف با آثاری است که از امامان علیهم السلام در جوامع حدیثی دیده می شود. زیرا در قرآن مجید می خوانیم که:

﴿فَإِنْ تَنَزَّعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾ [النساء: ۵۹].

۱- الفوائد المدنية: ص ۱۷۳.

۲- الفوائد المدنية، ص ۱۷.

«پس اگر در چیزی با یکدیگر به اختلاف افتادید، در آن صورت آن را به خدا و رسول ﷺ باز گردانید».

از امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نیز در نهج البلاغه (ضمن عهدنامه امام به مالک اشتر نخعی) آمده است که فرمود:

«فالرد إلى الله الأخذ بمحكم كتابه والرد إلى الرسول الأخذ بستته الجامعة غير المفرقة». یعنی: «مقصود از باز گرداندن به خدا، گرفتن محکمت کتاب اوست و مراد از باز گرداندن به رسول، گرفتن سنت پیامبر ﷺ است که گرد می آورد و پراکنده نمی سازد».

و در کتاب عیون أخبار الرضا (علیه السلام) از احمدبن حسن میثمی گزارش شده که وی در حضور جمعی درباره اختلاف حدیث از امام رضا (علیه السلام) سؤال کرد. امام فرمود:

«فما ورد عليكم من خبرين مختلفين فاعرضوهما على كتاب الله فما كان في كتاب الله موجوداً حلالاً أو حراماً فاتبعوا ما وافق الكتاب وما لم يكن في الكتاب فاعرضوه على سنن النبي ﷺ...»^۱. یعنی: «چون دو خبر مختلف بر شما وارد شد آن دو را بر کتاب خدا عرضه کنید و حدیثی را که با حلال و حرام کتاب خدا سازگار بود، پیروی نمایید و اگر در کتاب خدا چیزی در آن مورد یافت نشد، آن حدیث را به سنن پیامبر خدا ﷺ عرضه دارید...».

نتیجه اینست که مسلمانان وظیفه دارند به دو مرجع اصلی تکیه کنند و پیش از این نیز دانستیم (و اینک تأکید می کنیم) که مهمترین راه برای تشخیص صحت سقم احادیث ائمه (علیهم السلام) عرضه کردن آنها بر کتاب خدا است چنانکه در روایت از امام باقر (علیه السلام) آمده:

«إذا جاءكم عنا حديث فوجدتم عليه شاهداً أو شاهدين من كتاب الله

۱- عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، ص ۱۹۲، چاپ سنگی.

فخذوا به وإلاّ ففقوا عنده^۱... الحديث». یعنی: «هنگامی که حدیثی از قول ما (امامان) به شما رسید پس یک یا دو شاهد از کتاب خدا بر آن یافتید، حدیث مزبور را بگیرید و گرنه در برابر آن توقف کنید...».

و همچنین از امام صادق علیه السلام رسیده است که فرمود:

«ما لم يوافق من الحديث القرآن فهو زخرف»^۲. یعنی: «هر حدیثی که با قرآن موافق نبود، بیهوده است».

و لذا بسی شگفت‌آور است که استرآبادی، کتاب خدا و سنن پیامبر صلی الله علیه و آله را از «مرجعیت» حذف نموده و تنها به حدیث امامان علیهم السلام بسنده کرده است!

اما اجماع امت یا اجماع صحابه (هنگامی که کتاب و سنت درباره امری ساکت باشند) نیز در نزد علمای امامیه، حجت است زیرا در این اجماع، لزوماً رای امیرمؤمنان علیه السلام هم داخل می‌باشد و رای یا موافقت امام علیه السلام نزد شیعه، اعتبار اساسی دارد و مجتهدان شیعی بارها تصریح کرده‌اند که حجیت اجماع، موکول به «کاشفیت» آن از قول امام علیه السلام است.

اما حجیت عقل از دیدگاه اصولیین امامیه، در «مستقلات عقلیه» جریان دارد نه در هر مورد در و همه جا! و اگر قرار باشد که ما به حجیت عقل در هیچ مورد اعتناء و اعتماد نکنیم در آن صورت، لزوم وحی و تشخیص صحت معجزات و امثال اینها که از راه عقلی باید به اثبات رسند، دچار اشکال خواهند شد و راه قبول نبوت صلی الله علیه و آله به کلی مسدود می‌گردد. با این همه باید دانست که احکام قطعی عقل (مانند حُسن امانتداری و قبح ستمگری و امثال اینها) از راه نصوص به شرع به اثبات رسیده است و عقل استقلالی، حکمی ندارد که شرع از آن ساکت باشد.

۱- وسائل الشیعة، تألیف شیخ حر عاملی، ج ۱۸، ص ۸۰، چاپ تهران.

۲- الأصول من الکافی، ج ۱، ص ۶۹، چاپ تهران.

البته بحث از حجیت اجماع و عقل، نیاز به تفصیلی دارد که در جای خود این شاء الله تعالی آن را می آوریم.

۳- مقدمه سوم استرآبادی ناظر به این ادعا است که اصحاب ائمه به دستور ایشان کتب اصلی حدیث را فراهم آورده اند، و این رساله ها (که: الأصول الأربعمئة نامیده می شود) در کتاب های شیخ کلینی و صدوق و طوسی و جز ایشان منعکس شده اند و لذا باید گفت که احادیث مشایخ مذکور همگی مهذب و معتبر و صحیح اند! چنانکه در این باره می نویسد:

«وقد كان جمع قدماء محدثينا ما وصل إليهم من أحاديث أئمتنا سلام الله عليهم في أربعمئة كتاب تسمى الأصول ثم تصدى جماعة من المتأخرين شكر الله سعيهم بجمع تلك الكتب تسهيلاً على طالبى تلك الأخبار فألفوا كتباً مضبوطة مهذبة مشتملة على الأسانيد المتصلة بأصحاب العصمة عليه السلام كالکافي ومن لا يحضره الفقيه والتهذيب والاستبصار ومدينة العلم والخصال والأمالى وعيون الأخبار وغيرها...»^۱. یعنی: «قدمای محدثین ما - که خدا از آنان خشنود باد- آنچه را از امامان عليه السلام به ایشان رسیده بود در چهار صد کتاب فراهم آوردند که آنها را اصول نام نهاده اند. سپس به جمعی از متأخران - که سعی ایشان مشکور باد- برای تسهیل کار طالبان حدیث، اصول مزبور را گردآوری کردند و کتاب های مضبوط و مهذبی فراهم ساختند که اسناد متصل به معصومین عليه السلام را در بردارد مانند کتاب کافی و من لا يحضره الفقيه و تهذيب و استبصار و مدينة العلم و خصال و أمالی (اثر شیخ صدوق) و عيون اخبار الرضا عليه السلام و جز اینها».

نتیجه ای که استرآبادی از این مقدمات می گیرد اینست که علامه حلی و تابعان او

حق نداشتند احادیث این کتاب‌ها را دسته‌بندی کنند و ارزش‌گذاری‌های مختلف درباره آنها روا دارند!

جواب از سخن استرآبادی اینست که اولاً: اگر احادیث کتب مزبور همگی قابل اعتماد و کاملاً معتبر بودند چرا قدمای امامیه مانند کشی و ابن الغضائری و نجاشی و دیگران، «علم رجال شیعی» را تأسیس کردند و درباره راویان همین کتب از قول ائمه علیهم‌السلام و بزرگان امامیه به جرح و تعدیل، پرداختند؟ چرا حتی استاد استرآبادی (میرزا محمد) به تألیف کتاب «منهج المقال» در علم رجال دست زده و برخی از راویان کتب مشهور حدیث را توثیق و بعضی را تضعیف نموده است؟ این علماء چه نیازی به این کار داشتند؟! ثانیاً: از کجا دانسته شد که همه آن «چهار صد أصل» را امامان علیهم‌السلام مطالعه کرده و تصدیق فرموده‌اند؟ مگر در آغاز یا انجام هر یک از آنها، مُهر و امضای امامان علیهم‌السلام دیده شده است؟! شک نیست که در زمان حضور ائمه علیهم‌السلام دروغ‌های بسیاری بر آنان می‌بستند چنانکه ذکر این فاجعه در کتب قدمای شیعه آمده است و به عنوان نمونه أبو عمرو کشی (که معاصر با شیخ کلینی بوده) در کتاب رجالش آورده است که فیض بن مُختار در مجلسی به امام صادق علیه‌السلام عرض کرد که: «ما هذا الاختلاف الذي بين شيعتكم؟!» یعنی: «این اختلاف که میان پیروان شما وجود دارد چیست؟!» امام علیه‌السلام فرمود: «وَأَيُّ اخْتِلَافٍ يَا فَيْضُ؟» یعنی: «کدام اختلاف این فیض؟» فیض پاسخ داد: «إِنِّي لَأَجْلِسُ فِي حَلَقِهِمْ بِالْكُوفَةِ فَأُكَادُ أَشْكَ فِي اخْتِلَافِهِمْ فِي حَدِيثِهِمْ!» یعنی: «من در حلقه‌های مذاکره شیعیان شما در کوفه می‌نشینم و از اختلاف آنها در حدیثشان (که از شما نقل می‌کنند) به شک و تردید نزدیک می‌شوم!» اما صادق علیه‌السلام فرمود:

«أَجَلْ هُوَ كَمَا ذَكَرْتَ يَا فَيْضُ! إِنْ النَّاسَ أَوَّلَعُوا بِالْكَذِبِ عَلَيْنَا كَانَ اللَّهُ افْتَرَضَ عَلَيْهِمْ لَا يَرِيدُ مِنْهُمْ غَيْرَهُ! وَإِنِّي أَحَدْتُ بِالْحَدِيثِ فَلَا يَخْرُجُ مِنْ عِنْدِي حَتَّى يَتَأَوَّلَهُ

علی غیر تأویل! وذلك إنهم لا يطلبون بحديثنا وبحبنا ما عند الله وإننا يطلبون الدنيا وكل يحب أن يدعى رأساً...»^۱. یعنی: «آری ای فیض، ماجرا چنان است که تو گفتی! مردم علاقه شدیدی به دروغ بستن بر ما دارند، گویی خدا این کار را بر آنها واجب ساخته و چیز دیگری جز این از آنان نخواسته است! من برای یکی از ایشان حدیثی می‌گویم و او از نزد من بیرون نمی‌رود تا آنکه حدیث مزبور را به غیر معنای حقیقی آن، تأویل کند! زیرا که آنها از حدیث ما و از محبت ما، خشنودی خدا را نمی‌جویند بلکه از این راه دنیا را می‌طلبند و هر کدام دوست دارد که رئیس خوانده شود!».

هنگامی که در روزگار امام صادق علیه السلام این چنین بر ایشان دروغ می‌بستند، ما از کجا اطمینان پیدا کنیم تمام احادیثی که در جزوه‌های چهارصدگانه نقل شده است دقیقاً با قول امام علیه السلام موافقت داشته و به هیچوجه کم و زیاد در آنها راه نیافته است؟! نه ما این اطمینان را داریم و نه از قدماء مدرکی در دسترس است که بدانیم آنها به چنین باوری رسیده بودند بلکه به قول علامه، وحید بهبهانی: «أن الأصول لم تكن قطعية عند القدماء»^۲ یعنی: «اصول (چهارصدگانه) نزد قدمای شیعه، قطعی نبودند».

ثالثاً: کسی که گمان می‌کند تمام روایات «اصول اربعمائه» صحیح و قطعی بوده‌اند و سپس مشایخ حدیث همان آثار را در اصول اربعه (کافی و فقیه و تهذیب و استبصار) گرد آورده‌اند، اگر به همین اصول روایات «ضعیف» و «مرسل» و حتی «موضوع» وجود دارد و ما این مسئله را در کتاب «نقد کتب حدیث» به طور گسترده توضیح داده‌ایم و شواهد متعددی در اثبات مدعای خود آورده‌ایم، در اینجا تنها به ذکر یک نمونه بسنده می‌کنیم و خوانندگان ارجمند را بدان کتاب ارجاع می‌دهیم:

۱- إختیار معرفة الرجال (المعروف برجال الکشی)، ص ۱۳۵ و ۱۳۶، چاپ مشهد.

۲- به: التعلیقة علی منهج المقال، از وحید بهبهانی، چاپ سنگی، ص ۸ نگاه کنید.

شیخ صدوق در کتاب «من لایحضره الفقیه» که روایات آن را «حجت میان خود و خدا»^۱ شمرده است می‌نویسد: «فی رواية محمد بن سنان عن حذیفه بن منصور عن أبي عبد الله علیه السلام قال: شهر رمضان ثلاثون يوماً لا ينقص أبداً»^۲.

یعنی: «در روایت محمد بن سنان از حذیفه بن منصور از امام صادق علیه السلام آمده که فرمود: ما رمضان سی روز تمام است و هیچگاه کمتر از آن نمی‌شود»!^۱
باز در همان کتاب آمده است:

«عن یاسر الخادم قال قلت للرضا علیه السلام هل یكون شهر رمضان تسعة وعشرين يوماً؟ فقال: أن شهر رمضان لا ینقص من ثلاثین يوماً أبداً»^۳.

یعنی: «از یاسر، خدمتگزار امام رضا علیه السلام رسیده که گفت به امام علیه السلام عرض کردم: آیا ماه رمضان بیست و نه روز می‌شود؟ فرمود: ماه رمضان هیچگاه کمتر از سی روز نمی‌شود»!

این روایات بی‌شک ناصحیح‌اند و تجربه بشری بارها خلاف مدلول آنها را به اثبات رسانده است و آثار متعددی از رسول خدا صلی الله علیه و آله در دست داریم که نشان می‌دهند ماه رمضان گاهی کمتر از سی روز می‌شود، به همین جهت بزرگان امامیه از روایات مزبور عدول کرده‌اند.

خلاصه آنکه اعتراض استرآبادی به علامه حلی در مسئله «تنويع حدیث» بی‌جا است و احادیث کتب شیعه در یک مرتبه، قرار ندارند و در میان آنها برخی بیشتر و بعضی کمتر قابل وثوق و اعتمادند. از سوی دیگر در کتب حدیث آمده است که

۱- در آغاز کتاب من لایحضره الفقیه آمده است: قصدت إلى إيراد ما أفتی به وأحكم بصحته وأعتقد أنه حجة بينی وبين ربی.

۲- من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۶۹، چاپ قم.

۳- من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۷۱.

امامان علیهم السلام دستور داده‌اند تا پیروان آنها به هنگام تعارض احادیث ایشان، حدیثی را که مطمئن‌تر به نظر می‌رسد، انتخاب کنند و برای این کار، ناچار باید ملاحظه کرد که کدامین روای، عادل‌تر و راست‌گوتر و پرهیزگارتر بوده است. چنانکه در حدیث «زراره بن أعین» آمده که امام صادق علیه السلام در پاسخ وی نسبت به دو حدیث متعارض، فرمود: «خُذْ بِمَا يَقُولُ أَعَدُّ لَهَا عِنْدَكَ وَأَوْثَقُهَا فِي نَفْسِكَ»^۱. یعنی: «حدیثی را بگیر که راوی آن، نزد تو عادل‌تر و مطمئن‌تر است».

بنابراین، (اگر خبر واحد را حجت بدانیم) می‌توان روایات را به اعتبار راویان آنها، دسته‌بندی کرد همانگونه که می‌توان به اعتبار متن روایت، به تنويع آنها پرداخت. دومین ایراد استرآبادی درباره «ظن مجتهدان اصولی» و عدم اعتبار گمان ایشان است. در این مورد نیاز باید به چند مسئله توجه نمود.

اول آنکه اصولی‌ها درباره «خبر واحد» که امری ظنی است و در عین حال، مرجع بسیاری از فتاوی قرار گرفته به دو شکل اظهار نظر نموده‌اند. مجتهدان قدیم امامیه را حجت نمی‌شمردند. ابن ادریس حلی در کتاب «السرائر» می‌نویسد:

«لا أعرج على أخبار الآحاد فهل هدم الإسلام إلا هي؟!». یعنی: «من بنابر

اخبار آحاد پیش نمی‌روم، آیا چیزی جز خبرهای واحد، اسلام را ویران نموده‌اند؟!». سید مرتضی در جواب مسائل «تبانیات» ادعای ضرورت بر عدم قبول خبر واحد را مطرح نموده و می‌نویسد:

«إن أصحابنا لا يعملون بخبر الواحد وإن ادّعاء خلاف ذلك عليهم دفع للضررة»^۳. یعنی: «اصحاب ما (امامیه) به خبر واحد عمل نمی‌کنند و ادعای

۱- به الوافی، اثر فیض کاشانی، ج ۱، ص ۵۵ نگاه کنید.

۲- السرائر، چاپ سنگی، ص ۵.

۳- معالم الأصول، ص ۲۲۲، چاپ تهران ۱۳۶۲.

خلاف این موضوع، در حُکم رد یک امر ضروری و قطعی است.»

سید مرتضی در کتاب «الذریعة» نیز سعی دارد تا دلائل طرفداران خبر واحد را نقض کند و به عنوان نمونه، چون آنان به برخی از روایات استناد نموده‌اند، سید در پاسخ ایشان می‌نویسد:

«إِنْ جَمِيعَ مَا وَضَعُوا أَيْدِيَهُمْ عَلَيْهِ إِنَّمَا هِيَ أَخْبَارُ أَحَادٍ لَا تَوْجِبُ عِلْمًا فَإِنَّهُمْ دَلُّوا عَلَى أَنَّ خَبَرَ الْوَاحِدِ حُجَّةٌ بِأَخْبَارِ أَحَادٍ!»^۱. یعنی: «همه روایاتی که (موافقان خبرهای واحد) دست بر آنها نهاده‌اند، خود اخبار واحدند! که موجب علم و اطمینان نمی‌شوند. ایشان خبر واحد را حجت می‌شمارند به دلیل خبر واحد!». مبنای عمده سید مرتضی و ابن ادریس و قدمای شیعه در عدم قبول خبر واحد، آنست که خبر واحد، ظنی بوده و افاده علم نمی‌کند (زیرا گزارشگر این نوع خبر، هر چند عادل فرض شود ولی معصوم نیست و از سهو و نسیان و خطا مصون نمی‌باشد) در حالی که قرآن مجید می‌فرماید:

﴿وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا﴾ [النجم: ۲۸].

«و بی‌تردید گمان [انسان را] برای دریافت حق، هیچ سودی نمی‌دهد».

و نیز می‌فرماید:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الإسراء: ۳۶].

«چیزی را که بدان علم نداری پیروی مکن».

صاحب «معالم الأصول» که همچون بسیاری از متأخران (و بر خلاف قدماء) به حجیت اخبار آحاد عقیده دارد، در پاسخ این دلیل می‌فرماید:

«إِنْ آيَاتُ الذَّمِّ ظَاهِرَةٌ بِحَسَبِ السُّوقِ فِي الْاِخْتِصَاصِ بِاتِّبَاعِ الظَّنِّ فِي أَصُولِ

الدین لأن الذم فیها للکفار»^۱. یعنی: «آیاتی که از گمان مذمت می‌کنند بر حسب ظاهر سیاق، به پیروی از گمان در اصول دین اختصاص دارند (در حالی که نزاع ما در فروع دین است) زیرا که در خلال آنها، کافران مورد سرزنش و ملامت قرار گرفته‌اند». ولی پاسخ صاحب معالم، دقیق نیست زیرا برخی از آیات قرآنی، ظن افراد را در اصول دین و فروع دین (هر دو) تخطئه نموده‌اند و تنها «علم» را حجت شمرده‌اند چنانکه می‌فرماید:

﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى ذَاقُوا بَأْسَنَا قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ ﴿١٤٨﴾﴾ [الأنعام: ۱۴۸].

«کسانی که شرک ورزیدند خواهند گفت که اگر خدا می‌خواست ما و پدرانمان شرک نمی‌آوردیم و چیزی را حرام نمی‌کردیم! به همین صورت کسانی که پیش از ایشان بودند تکذیب نمودند تا عذاب ما را چشیدند بگو آیا نزد شما (در این موارد) علمی هست که آن را برای ما بیرون آورید؟ جز ظن از چیزی پیروی نمی‌کنید و جز دروغ نمی‌گویید...».

به علاوه، آیه شریفه:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ﴾ [الإسراء: ۳۶].

«چیزی را که بدان علم نداری پیروی مکن».

در سیاق احکام اخلاقی آمده است (نه اصول دین) و ظاهراً روی خطاب به رسول اکرم ﷺ دارد (نه کفار!) و از باب لزوم تبعیت، می‌تواند خطاب به هر

مسلمانی باشد. این آیه شریفه از حجت‌های مخالفان خبر واحد به شمار می‌آید چنانکه شیخ طبرسی در تفسیر «مجمع البیان» ذیل همین آیه می‌نویسد:

«وقد استدل جماعة من أصحابنا على أن العمل بالقياس وبخبر الواحد غير جائز. لأنهم لا يوجبون العلم وقد نهى الله سبحانه عن اتباع ما هو غير المعلوم»^۱.
یعنی: «گروهی از اصحاب ما (امامیه) استدلال کرده‌اند که عمل به قیاس و خبر واحد (بر مبنای این آیه کریمه) جایز نیست زیرا آن دو امر، موجب علم نمی‌شوند و خدای سبحان از پیروی آنچه علم بدان تعلم نگرفته نهی فرموده است»^۲.

در اینجا بر آن نیستیم تا از حجیت خبر واحد یا عدم آن، به تفصیل بحث کنیم^۳. مقصود اصلی اینست که اولاً نقض استرآبادی بر «ظن عموم مجتهدان» وارد نیست زیرا بسیاری از مجتهدان اصول‌گرا بر مبنای علم فتوا داده‌اند نه ظن. چرا که آنها به حجیت خبر واحد که «ظنی الصدور» است قائل نیستند. ثانیاً ایراد استرآبادی بر خود وی و همفکرانش نیز وارد است یعنی ایرادی «مشتربك الورد» شمرده می‌شود زیرا اخباری‌ها، همه روایات کتب اربعه و غیر آنها را حجت می‌دانند و بر طبق روایات مزبور فتوی می‌دهند و پیش از این گذشت که بر خلاف رای ایشان، تمام روایات این کتاب‌ها، قطعی و متواتر نیستند و احادیث ضعیف و مظنون (و حتی

۱- مجمع البیان، ذیل آیه ۳۶ سوره اسراء.

۲- شیخ طبرسی، خود به حجیت خبر واحد عقیده نداشته است از این رو در ذیل آیه نبأ (سوره حجرات، آیه ۶) می‌نویسد: «وفي هذا دلالة على أن خبر الواحد لا يوجب العلم ولا العمل... وقد استدل بعضهم بالآية على وجوب العمل بخبر الواحد إذا كان عدلاً... وهذا لا يصح لأن الخطاب لا يعول عليه عندنا وعند أكثر المحققين».

۳- و تفصیل این بحث را به رساله «جامع الشواهد في البحث عن خبر الواحد» موکول می‌نماییم و از خداوند قادر منان، توفیقات اتمام آنرا مسئلت می‌داریم.

مجمعول) در میان آنها یافت می‌شوند.

البته به نظر اخباری‌ها، امور دیگری مانند بهره‌گیری اصولی از «مدالیل قرآن» و «اعتماد به عقل» نیز موجب ظنی بودن فتوای مجتهدان می‌گردد که در فصول آینده، به بحث از این مسائل خواهیم پرداخت.

فیض کاشانی و علمای اصولی

اندیشه اصلاحی محمد استرآبادی با اینکه چندان دقیق نبود و قابل نقد و ایراد است در حوزه‌های مذهبی شیعه تا اندازه‌ای مؤثر افتاد و طرفدارانی پیدا کرد چنانکه مجلسی اول (محمد تقی) در کتاب «لوامع صاحبقرانی» می‌نویسد:

«اختلافات در میان بهم رسید و هر یک به موجب یافت خود از قرآن و حدیث عمل می‌نمودند و مقلدان، متابعت ایشان می‌کردند تا آنکه سی سال تقریباً قبل از این، فاضل متبحر مولانا محمد امین استرآبادی رحمه‌الله علیه مشغول مطالعه و مقابله اخبار ائمه معصومین شد و مذمت آراء و مقایس را مطالعه نمود و طریقه اصحاب حضرت ائمه معصومین را دانست، فوائد مدنی را نوشته به این بلاد فرستاد. اکثر اهل نجف و عتبات عالیات طریقه او را مستحسن دانستند و رجوع به اخبار نمودند و الحق اکثر آنچه مولانا محمد امین گفته است حق است»^۱.

از جمله کسانی که تحت تأثیر سخنان استرآبادی قرار گرفتند محمد بن مرتضی معروف به ملامحسن فیض کاشانی (متوفی در سال ۱۰۹۱ ه. ق) بود که داماد و شاگرد فیلسوف مشهور عصر صفوی، صدرالدین شیرازی شمرده می‌شود. ملامحسن فیض در رساله «الحق المبین» به اثرپذیری خود از استرآبادی اعتراف نموده و می‌نویسد:

«وقد اهدت لی بعض ما اهدت لی له بعض أصحابنا من أهل استرآباد کان یسکن مکه - شرفها الله - وقد أدركت صحبتها بها فإنه کان یقول بوجوب

العمل بالأخبار واطراح طريقة الاجتهاد والقول بالآراء المبتدعة وترك استعمال الأصول الفقهية المخترعة ولعمری إنه قد أصاب في ذلك وهو الفاتح لنا في هذا الباب وهادينا في إلى سبيل الصواب»^۱. یعنی: «یکی از یاران ما (امامیه) که در مکه مکرمه سکونت دارد به برخی از آنچه من بدان هدایت شده‌ام، راه یافته است و من در مکه به مصاحبت با وی نائل آمدم. او بر این قول می‌رود که واجب است بر طبق اخبار (امامان عليهم السلام) به عمل پرداخت و طريقة اجتهاد و آراء بدعت‌آمیز را کنار نهاد و لازمست که اصول ساختگی فقه را ترک نمود و از به کار گرفتن آن خودداری ورزید و به جان خودم سوگند که وی در این باره به حق دست یافته است و او گشاینده این باب و رهنمای ما به طریق صواب شمرده می‌شود».

فیض کاشانی برای اثبات صحت روشی که از استرآبادی آموخته، به نوشتن چند کتاب و رساله پرداخته است. یکی از آنها کتاب «سفينة النجاة» نام دارد که در آنجا بر مجتهدان اصول‌گرا، سخت می‌تازد و همانند استرآبادی، به تندگویی می‌پردازد^۲. ولی در رساله «الأصول الأصلية» لحن سخن را تغییر می‌دهد بلکه از استرآبادی به خاطر تندگویی‌های وی انتقاد می‌نماید!

۱- رجوع شود به: رساله «الحق المبين»، ص ۱۲ که به اهتمام محدث ارموی به همراه کتاب «الأصول الأصلية» به چاپ رسیده است.

۲- شیخ یوسف بحرانی در کتاب «لؤلؤة البحرين» درباره فیض و کتاب سفینه می‌نویسد: «هذا الشيخ كان فاضلاً محدثاً أخبارياً صلباً كثير الطعن على المجتهدين لاسيما في رسالته «السفينة النجاة» حتى أنه يفهم نسبة جمع من العلماء إلى الكفر!» [لؤلؤة البحرين: ص ۱۲۱، چاپ قم]، یعنی: «این شیخ، فاضل و محدث و اخباری سرسختی بوده و بر مجتهدان، طعن بسیار زده است به ویژه در رساله «سفينة النجاة» خود که حتی از آن فهمیده می‌شود وی نسبت کفر به گروهی از علمای امامیه داده است»!

فیض در رساله «الحق المبین» دو ایراد اساسی در کار استرآبادی می‌بیند. یکی آنکه وی درباره اخبار کتب اربعه، خوش‌بینی بیش از اندازه نشان داده است و دوم آنکه استرآبادی در حق دسته‌ای از بزرگان فقهاء بی‌حرمتی روا داشته است چنانکه می‌نویسد: «وَأما الأمران الممران فأحدهما: إفراطه في القول بالأخبار وغلوه في حيث ادعى أن جميع ما في الكتب الأربعة المشهورة مما يفيد القطع بصدورها عن أهل البيت عليه السلام. والثاني: طعنه في طائفة من أجلة فقهاءنا ونسبته إياهم إلى الفساد والإفساد وغلوه في مؤاخذتهم بما خاضوا فيه من الاجتهاد^۱». یعنی: «اما آن دو امر ناپسند (که در کار استرآبادی دیده می‌شود) یکی: زیاده‌روی در عقیده به اخبار است به طوری که ادعا می‌نماید آنچه در کتب مشهور اربعه آمده، افاده این امر را می‌کند که صدور آنها از اهل بیت العلیه السلام قطعی است! دوم: طعن او بر دسته‌ای از فقهای بزرگ امامیه است و اتهام ایشان به تباهی رای و تباهکاری در دین و نیز بازخواست غلوآمیز ایشان که چرا به امر اجتهاد پرداخته‌اند؟!».

نقد روش فیض کاشانی

بنابر آنچه گفتیم، فیض کاشانی را باید از اخباری‌ها ملایم دانست. در عین حال، نباید گمان کرد که او به مجتهدان اصولی خیلی نزدیک شده است زیرا تفسیر مشهورش یعنی «الصافی» نشان می‌دهد که فیض به «اخبار ضعاف» و غیر موثق بسیار اعتماد داشته و آنها را در تفسیر قرآن دخالت داده و اگر تفسیر وی با تفسیر «التبیان» اثر شیخ طوسی یا «مجمع البیان» اثر شیخ طوسی مقایسه شود، تفاوت سلیقه خبری‌ها را با اصول‌گرایان به روشنی ملاحظه خواهیم کرد.

به نظر ما در آثار فیض کاشانی تناقضی آشکار وجود دارد. بدین صورت که وی از یکسو «فتاویٰ ظنی» را محکوم می‌نماید و از سوی دیگر، تفسیر خود را از «روایات ظنی» و ضعاف پُر کرده است! اغلب از کتاب‌هایی چون تفسیر «محمدبن مسعود عیاشی» و امثال آن، به نقل حدیث می‌پردازد با آنکه علمای برجسته رجال، درباره عیاشی گفته‌اند: «کان یروی عن الضعفاء کثیراً!»^۱ یعنی: «او از کسانی که در نقل حدیث، ضعیف (و ناموثق) اند، بسیار روایت می‌کرده است!» و این نقص، در کار همه علمای اخباری دیده می‌شود که «ظن فتوایی» را به شدت رد می‌نمایند و در عین حال، به «ظن روایی»! روی می‌آورند! یعنی از قبول روایات ضعیف و مراسیل محدثان، خودداری نمی‌ورزند! با آنکه اولاً: قرآن مجید - چنانکه قبلاً گذشت - ظنون دینی را به طور مطلق نفی نموده است ثانیاً: ظن روایی، سرانجام به «ظن فتوایی» منجر و منتهی می‌شود!

آری! فیض در تفسیر قرآن، سفارشی را که برای «تدبر» در آن شده کمتر رعایت می‌کند و بنابر سلیقه اخباری‌ها، تسلیم روایات می‌شود چنانکه گاهی روایتی را در تفسیر آیه‌ای که توجیه‌ناپذیر است! مثلاً در تفسیر آیه شریفه:

﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ﴾ [الزخرف: ۴۴].

«همانا آن (قرآن) برای تو و قومت مایه تذکر است و از آن پرسیده خواهید شد».

می‌نویسد: «فی البصائر عن الباقر علیه السلام فی هذه الآية قال: [الذکر] رسول الله صلی الله علیه و آله، وأهل بيته، أهل الذکر وهم المسئولون»^۲. یعنی: «در کتاب بصائر الدرجات (تألیف محمدبن حسن صفار) از امام باقر علیه السلام رسیده که فرمود: مراد از

۱- رجوع شود به: رجال النجاشی، ص ۲۴۷، چاپ قم و خلاصة الأقوال، اثر علامه حلی، ص

۲۴۶، چاپ قم.

۲- الصافی (فی تفسیر القرآن)، اثر فیض کاشانی، ج ۲، ص ۵۳، چاپ تهران (المکتبة الإسلامية).

ذکر در این آیه، رسول خدا ﷺ است و خاندان او اهل ذکرند و اشخاص مسئول، ایشانند»!

باید گفت: اگر مقصود از ذکر (در این آیه) خود رسول خدا ﷺ باشد، پس آیه شریفه به چه کسی خطاب نموده و می‌فرماید:

﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ﴾ [الزخرف: ۴۴].

«همانا آن (قرآن) برای تو و قومت مایه تذکر است».

مخاطب این سخن، چه کسی است؟ آیا می‌شود به رسول خدا ﷺ گفت: رسول خدا ﷺ برای تو و قومت مایه تذکر است؟! پر واضحست که شأن امام باقر (علیه السلام) از اینگونه تفاسیر برتر است.

شیخ یوسف بحرانی و وحید بهبهانی

چنانکه پیش از این گفتیم اندیشه‌های محمد امین استرآبادی در حوزه‌های نجف و کربلا تأثیرگذار بود و افکار گروهی از طالبان علوم دینی را به موافقت جلب کرد به ویژه که دانشمندی اخباری و در عین حال ملایم، به نام شیخ یوسف بحرانی (متوفی به سال ۱۱۸۶ هـ. ق) در کربلا رحل اقامت افکنده بود و مجالس بحث و تدریس مهمی داشت و در خلال آنها، از طریقه اخباریین دفاع می‌نمود. در همان دوران، علامه مجدد و اصولی برجسته، محمد باقر بهبهانی (متوفی در سال ۱۲۰۶ یا ۱۲۰۸ هـ. ق) نیز در کربلا حوزه درس پُر حرارتی دائر کرده بود که علمای مبرزی چون میر سید علی طباطبایی (صاحب کتاب ریاض المسائل) و سید مهدی بحرالعلوم (صاحب کتاب الفوائد الرجالية) و دیگر فضلاء در درس وی شرکت می‌کردند و از افاداتش بهره می‌بردند. پیداست که در چنان شرایطی، میان این دو قطب اخباری و اصولی برخوردهای علمی پیش می‌آید (و البته کتب تراجم از این برخوردها، یاد کرده‌اند) و ظاهراً در اثر همین ملاقات‌های علمی و مناظرات مذهبی بود که شیخ یوسف، راه ملایمت در اخباری‌گری را پیش گرفت و از تندى و تعصب دور شد چنانکه خود وی در کتاب الحقائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة می‌نویسد:

«وقد كنت في أول الأمر ممن ينتصر لمذهب الأخباريين وقد أكثرت البحث فيه مع بعض المجتهدين من مشايخنا المعاصرين وأودعت كتابي الموسوم بـ«المسائل الشيرازية» مقالةً مبسوطةً مشتملةً على جملة من الأبحاث الشافية والأخبار الكافية تدل على ذلك وتؤيد ما هنالك. إلا أن

الذی ظهر لی بعد إعطاء التأمل حقّه فی المقام وإمعان النظر فی کلام علمائنا الأعلام، هو إغماض النظر فی هذا الباب وإرخاء الستر دونه والحجاب وإن کان قد فتحه أقوام وأوسعوا فیهِ دائرة النقض والإبرام»^۱.

یعنی: «من در اوائل کار، از کسانی بودم که به یاری و دفاع از طریقه اخباریین برمی‌خیزند و در این مورد بحث فراوانی با برخی از مشایخ و مجتهدان معاصر داشتم^۲ و کتابی به نام «المسائل الشیرازیة» نگاشتم و ضمن آن کتاب مقاله مبسوطی در این امر آوردم که بر مباحث شافی و اخبار کافی مشتمل بود و بر طریقه اخباریین دلالت داشت و آن را تأیید می‌نمود جز آنکه یأس از تأمل بسیار در این مقام چنانکه سزاوار فکر و اندیشه بود و همچنین بعد از دقت در سخنان علمای اعلام، بر من آشکار شد که در این باره به چشم‌پوشی پرداخت و در برابر آن، پرده افکند هر چند گروهی این باب را گشوده‌اند و دائره نقض و ابرام را در آن توسعه داده‌اند»^۳.

البته معنای این روش ملایم و مسامحت‌آمیز آن نیست که شیخ یوسف بحرانی کاملاً تسلیم اصولی‌ها شده است زیرا او خود در کتاب «حدائق» تصریح می‌کند که در میان اخباری‌ها و اصولی‌ها راه و روشی میانه‌ای را برگزیده است، همان راهی که به نظر او، محدث نامدار امامیه محمدباقر مجلسی (صاحب بحارالأنوار) و یاران وی پیموده‌اند!^۴.

۱- الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۱۶۷، چاپ نجف.

۲- اشاره به وحید بهبهانی است.

۳- به کتاب الحدائق، ج ۱، ص ۱۴ و ۱۵ نگاه کنید.

نقد نظر محدث بحرانی

باید دانست که در سخنان بحرانی تقریباً همان مبانی استرآبادی دیده می‌شود! چنانکه همه اخبار کتب اربعه و غیر آنها صحیح می‌پندارد و مدلول قرآن را -بدون رجوع به حدیث- حجت نمی‌شمارد و درباره اجماع و عقل، خرده‌گیری‌هایی می‌نماید. در اینجا مناسب است تا به یکایک شبهات وی نظر افکنیم و آنها را اجمالاً پاسخ گوئیم:

۱- شیخ یوسف در دفاع از روایات موجود در کتب مشهور امامیه، می‌نویسد:

«إن هذه الأحادیث التي بأيدينا إنما وصلت إلينا بعد أن سهرت العيون في تصحيحها وذابت الأبدان في تنقيحها وقطعوا في تصحيحها من معادنها البلدان وهجروا في تنقيتها الأولاد والنسوان كما لا يخفى على من تتبع السير والأخبار!».^۱

یعنی: «این احادیثی که در دست ما است پس از آنکه دیدگان در تصحیح آنها بی‌خوابی کشیده‌اند و پیکرها در پاک‌سازی آنها ذوب شده‌اند و برای بدست آوردن آنها از سرچشمه‌هایشان، شهرها را درنوردیده‌اند و به خاطر تهذیب آنها، از فرزندان و زنان دوری گزیده‌اند، به ما رسیده است چنانکه هر کس سرگذشت‌های (محدثان) و اخبار ایشان را پیگیری کند این امر بر او پنهان نمی‌ماند».

مقصود بحرانی اینست که کتب اربعه و دیگر کتاب‌های حدیث که اینک در اختیار ما قرار دارند قابل مقایسه با احادیث دوره‌های پیشین (دوران پراکندگی حدیث) نیستند زیرا مؤلفان این کتاب‌ها به پاک‌سازی احادیث اهتمام ورزیدند و

مقید بودند تا احادیث صحیح را در کتب خود نقل کنند و از این رو به همه روایات ایشان با دیده وثوق و اعتماد باید نگریست!

پاسخ اینست که اولاً: خود شیخ یوسف در کتاب «حدائق» این ادعا را نقض نموده و نشان داده است که مثلاً کتاب «تهذیب الأحکام» تألیف شیخ الطائفه ابی جعفر طوسی، مملو از خطا و تحریف در سند و متن احادیث است! چنانکه در کتاب «لؤلؤة البحرين» می نویسد:

«قد بینا فی کتابنا الحدائق الناضرة جملة ما وقع له (أی للشیخ الطوسی) أيضاً من السهو والتحريف في متون الأخبار وقلما یسلم خبر من أخبار الكتاب المذكور (أی تهذیب الأحکام) من سهو أم تحريف في سنده أو متنه!»^۱.

یعنی: «ما در کتاب (الحدائق الناضرة) جمله ای از خطاها و تحریفاتی را که برای شیخ طوسی در متون اخبار رخ داده روشن کردیم و در حقیقت اندکی از اخبار کتاب مذکور (یعنی تهذیب الأحکام) از گزند سهو یا تحریف درامان مانده است!».

آری شیخ الطائفه، مردی دانشمند و کاملاً موثق بود ولی البته از مقام «عصمت» برخوردار نبود و لذا احادیث کتاب او (که از کتب اربعه شمرده می شود) از سهو و خطا و تحریف خالی نمی باشد^۲، تا چه رسد به کتاب هایی که از اهمیت و اعتبار کتب اربعه برخوردار نیستند!

بنابر همین ملاک است که وحید بهبهانی در «الفوائد الجديدة» می نویسد: «إن حل أخبار الكتب الأربعة وغيرها من الكتب المعتبرة لم یسلم من الاختلال

۱- لؤلؤة البحرين، اثر شیخ بحرانی، ص ۶۵، چاپ قم (مؤسسة آل البيت).

۲- هیچ تفاوت نمی کند که این سهو و خطا از شیخ سر زده باشد یا از راویان او یا از نسخه برداران کتابش، به هر صورت تا حد زیادی اعتماد به روایات کتاب مزبور سلب می شود.

إما في السند أو المتن أو غيرها»^۱. یعنی: «بیشتر اخبار کتب اربعه و جز آنها از کتب معتبر حدیث، از ویرانی در سند یا متن یا غیر آنها سالم نمانده‌اند!» ثانیاً علمای اخباری عموماً با «تقلید» مخالفت می‌ورزند ولی در اعتماد به کتاب‌های حدیث، خود گرفتار تقلید شده‌اند! زیرا گزینش روایات درست از نادرست، یک عمل تحقیقی و اجتهادی است که مؤلفان کتب اربعه آن را برعهده گرفتند و به قول شیخ یوسف بحرانی در این راه: «دیدگاه را به بی‌خوابی کشیده‌اند و پیکرها را ذوب کردند» تا توانستند احادیثی را که به نظرشان صحیح آمده در مجموعه‌ای فراهم آورند. بنابراین، کتاب‌های ایشان، زاده تحقیق شخصی آنها است و هیچ فقیهی حق ندارد از فقیه دیگری تقلید کند بلکه باید خود، دامن همت به کمر زند و راه اجتهاد و تحقیق در پیش گیرد تا حدیث صحیح را از سقیم بازشناسد. شگفت‌آور است! علمای اخباری که «تقلید» را حتی برای عوام مردم، جایز نمی‌شمارند چگونه در این مقام اجازه می‌دهند که فقها از یکدیگر تقلید کنند و بدون بررسی و پژوهش مجدد، رای گردآورندگان احادیث را بپذیرند؟! با اینکه نظر دقیق به مجموعه احادیث، روشن می‌سازد که پاره‌ای از آنها با مدلول قرآنی، سازگاری ندارند و در سلسله سند بسیاری از آنها، افرادی غیر موثق از غلاه و منحرفین جای دارند به طوری که مجلسی دوم (محمد باقر) یعنی همان محدث نامداری که طریقه‌اش مورد پسند شیخ یوسف بحرانی قرار گرفته است در کتاب «مرآة العقول» بسیاری از راویان کتاب «کافی» را تضعیف می‌نماید و آنها را قابل وثوق نمی‌شمرد.

حجت مدلول قرآن

۲- شیخ یوسف بحرانی مانند دیگر اخباری‌ها، معنا و مدلول قرآن را - بدون رجوع به روایات - حجت نمی‌پندارد و هنگامی که با دلیل اصولی‌ها مواجه می‌شود که

گویند: احادیث «عرض حدیث بر قرآن» متواتر است و ما اگر قرآن مجید را فهم نکنیم چگونه می‌توانیم فهمید کدامین حدیث با قرآن سازگار است و کدامیک نیست؟ شیخ یوسف پاسخ می‌دهد که: ما وظیفه نداریم به متن قرآن رجوع کنیم لیکن باید به «احادیث تفسیری» که از ائمه علیهم‌السلام رسیده است باز گردیم و دیگر روایات را با آنها بسنجیم! چنانکه در کتاب حدائق می‌نویسد:

«فمن ذلك الأخبار الواردة بعرض الحكم المختلفة فيه الأخبار على القرآن و الأخذ بما يوافقه و طرح ما يخالفه. و وجه الاستدلال أنه لو لم يفهم منه شيء ذلّا بتفسيرهم عليهم‌السلام انتفى فائدة العرض. و الجواب أنه لا منافاة، فإن تفسيرهم عليهم‌السلام إنما هو حكاية مراد الله تعالى فالأخذ بتفسيرهم أخذ بالكتاب و أما ما لم يرد فيه تفسير عنهم - صلوات الله عليهم - فيجب التوقف فيه!»^۱.

یعنی: «از آن میان، اخباری است که وارد شده تا خبرهای اختلافی را بر قرآن عرضه کنند و آنچه را که با قرآن موافق بود بگیرند و آنچه با قرآن مخالف بود، به دور افکنده شود. و وجه استدلال به این اخبار، آنست که اگر از قرآن بدون تفسیر امامان علیهم‌السلام چیزی فهمیده نمی‌شد، فایده عرض حدیث بر قرآن از میان می‌رفت. جواب از این اشکال آنست که منافاتی در میان نیست زیرا تفسیر امامان علیهم‌السلام قطعاً از مراد خداوند حکایت می‌نماید. پس، گرفتن احادیث تفسیری، در واقع گرفتن کتاب خداست و اما آیاتی که تفسیری از سوی امامان علیهم‌السلام برای آنها وارد نشده واجب است تا درباره آن آیات توقف کنند»!

این پاسخ، درست نیست زیرا تفاسیر منقول از ائمه علیهم‌السلام خود در ضمن اخبار احاد نقل شده‌اند و قاعده «عرض حدیث بر قرآن» شامل آنها نیز می‌شود و برای

اینکه بدانیم تفاسیر مزبور، صحیح‌اند یا نه؟ ناگزیر باید آنها را به متن قرآن عرضه کنیم. بنابراین، لازم می‌آید که قرآن، قابل فهم باشد و بر تمام اخبار «حکومت» کند. اساساً روایاتی که دلالت دارند تا حدیث را بر قرآن عرضه کنیم از اموری سخن می‌گویند که در قرآن نسبت به آنها اظهار نظر شده، نه در جزئیاتی که قرآن از آنها ساکت است. پس دستور عرض حدیث بر قرآن مخصوصاً به همان روایات تفسیری مربوط می‌شود که از مدلول قرآن سخن می‌یند، اصل این معنای را علامه، وحید بهبهانی به خوبی دریافته و در کتاب «الفوائد الحائریه» می‌نویسد:

«إنهم عليه السلام صرحوا بالأخذ بالقرآن على وجه يحصل القطع بأن المراد ما يفهم من القرآن لا - أنه إذا ورد حديث يفسره، مع أن الحديث المفسر إذا خالف مدلول القرآن يكون داخلًا في الأخبار المردودة على ما يظهر من الأخبار^۱. یعنی:

«امامان عليه السلام تصریح نموده‌اند که لازمست حکم قرآن را گرفت به طوری که یقین حاصل می‌گردد که مراد ایشان، معنایی است که از خود قرآن فهمیده می‌شود، نه از حدیثی که در تفسیر قرآن وارد شده است زیرا همان حدیث چون با مدلول قرآن مخالفت داشته باشد، در زمره احادیثی داخل می‌شود که باطل و مردودند! چنانکه روایات در این معنا ظهور دارند».

خلاصه آنکه وحید بهبهانی، حجیت قول رسول صلی الله علیه و آله و امامان علیهم الصلوة والسلام را فرع بر حجیت قول خداوند می‌شمرد نه بالعکس و در این باره می‌نویسد:

«لأن الحجة قول الله تعالى و أما قول الرسول صلی الله علیه و آله والأئمة عليهم السلام إنما يكون حجة في الأحكام الشرعية من حيث كونه كاشفاً عن قوله تعالى فلا معنى للتوقف في كون قول الله حجة! ^۲. یعنی: «زیرا که حجت، سخن خدای تعالی است

۱- الفوائد الحائریه، اثر وحید بهبهانی، ص ۱۷۵، چاپ تهران (مکتبه الصدر).

۲- الفوائد الحائریه: ص ۱۷۱ و ۱۷۲.

و سخن رسول ﷺ و امامان علیهم السلام در احکام شرعی حجت شمرده می شود چون کاشف از قول خداست بنابراین، توقف در حجیت سخن خدا (قرآن) اساساً معنا ندارد!.

انعطاف بحرانی در حجیت مدلول قرآن

شیخ یوسف، سرانجام از سخت گیری در رجوع به مدلولهای قرآن تا اندازه ای دست برمی دارد و تسلیم سخنی می شود که از شیخ الطائفه (طوسی) در تفسیر «التبیان» آمده است و می نویسد:

«والقول الفصل والمذهب الجزل في ذلك ما أفاده شيخ الطائفة - رضوان الله عليه - في كتاب التبیان وتلقاه بالقبول جملة من علمائنا الأعیان»^۱.
یعنی: «سخن قاطع و مذهب استوار در این باره (درباره حجیت مدلول قرآن و فهم آن) چیزی است که شیخ طائفه امامیه رضوان الله علیه در کتاب تبیان افاده فرموده و جمعی از علمای بزرگ ما نیز آن را پذیرفته اند».

شیخ طوسی در مقدمه تفسیر تبیان، معانی قرآن را به چهار بخش تقسیم می نماید. بخش نخست چیزی است که دانش آن به خدای تعالی اختصاص دارد مانند آگاهی از هنگام فرارسیدن قیامت که در قرآن بارها تکرار شده جز خدا کسی از آن آگاه نیست. بخش دوم آیاتی است که هر کس با زبان عرب آشنایی داشته باشد معانی آنها را درمی یابد مانند آیات حرمت قتل و زنا و رباخواری و امثال اینها. بخش سوم مجملاتی است که سنت پیامبر اکرم ﷺ عهده دار تفسیر آنها شده است همچون اقامه نماز و ادای زکات به صورت مفصل. بخش چهارم الفاظی است که معانی گوناگونی در بردارند (مشترک لفظی) و به هر معنا، مراد و مفهوم آیات، مختلف می شوند. به نظر شیخ طوسی، در اینجا نیز باید توقف کرد تا حدیثی از پیامبر خدا ﷺ یا ائمه علیهم السلام برسد.

شیخ یوسف بحرانی به همین رای و تقسیم‌بندی، قناعت می‌ورزد و راضی می‌شود در حالی که قواعد قرآن‌شناسی اقتضا دارد که گفته شود در بخش چهارم (یعنی مشترک لفظی) می‌توان از قرائن گوناگون قرآنی نیز بهره گرفت و دلیل آورد و مشکل اختلاف مفاهیم را حل کرد چنانکه شأن کتاب «هدایت» همین است که مردم را در پیام‌های خود، دچار حیرت و سرگشتگی نکند و سخن را مبهم و رمزآمیز و غیر قابل فهم وانگذارد. البته شیخ الطائفه در تفسیر تبیان می‌فرماید:

«ومتی کان اللفظ مشترکاً بین الشیئین أو ما زاد علیهما ودل الدلیل علی أنه لا یجوز أن یرید إلا وجهاً واحداً جاز أن یقال أنه هو المراد»^۱.

یعنی: «هرگاه لفظ، میان دو چیز یا بیشتر مشترک بود و دلیل اقامه شد بر اینکه خداوند جز یک وجه از آن معانی را اراده نفرموده، جایز است که گفته شود مراد (خدا) همان وجه است».

ولی پیداست که «دلیل» تنها از روایت بدست نمی‌آید بلکه چه بسا قرائن قرآنی و سیاق آیات می‌تواند از لفظ مشترک، رفع ابهام کند و تدبر در کلام الهی برای همین موارد، سفارش شده است چنانکه می‌فرماید:

﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ
اِخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ [النساء: ۸۲].

«آیا در قرآن تدبر نمی‌کنند که اگر (قرآن) از سوی غیر خدا بود، قطعاً اختلاف بسیاری در آن می‌یافتند».

باید پرسید در صورتی که دلالت الفاظ مشترک، از طریق قرائن قرآنی و سوق کلام، روشن نشود خوانندگان قرآن از کجا می‌توانند فهمید که در آن تناقض و اختلاف راه ندارد؟! آری، با دقت در آیات شریفه و تدبر در سیاق آنها، می‌توان تعارضات

۱- تفسیر التبیان، ج ۱، ص ۳، چاپ سنگی.

ظاهری (و نه حقیقی) را رفع کرد و شبهات را دفع نمود چنانکه این امر بارها در تجربه به اثبات رسیده است. از همین روش الطائفه در ذیل آیه شریفه مزبور:

﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ
أَخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ [النساء: ۸۲].

«آیا در قرآن تدبر نمی‌کنند که اگر (قرآن) از سوی غیر خدا بود، قطعاً اختلاف بسیاری در آن می‌یافتند».

می‌نویسد:

«هذه الآية تدل على أربعة أشياء... الثاني: تدل على فساد مذهب من
زعم أن القرآن لا يفهم معناه إلا بتفسير الرسول ﷺ له من الحشوية والمجبرة
لأنه تعالى حث على تدبره ليعلموا به...»^۱.

یعنی: «این آیه بر چهار چیز دلالت دارد. اول... دوم بر تباهی مذهب کسی
دلالت می‌کند که پنداشته است معنای قرآن جز به وسیله تفسیر پیامبر ﷺ فهمیده
نمی‌شود، از فرقه حشویه^۲ و قائلین به جبر، زیرا که خدای تعالی مردم را به تدبر در
قرآن تشویق فرمود تا از این راه، علم و آگاهی بدان یابند».

به نظر ما هر چند شیخ یوسف بر مقدمه تفسیر تبیان نظر افکنده ولی به تفسیر آیه
۸۴ از سوره نساء ننگریسته تا رای نهایی شیخ طوسی را درباره فهم قرآن دریابد.

نزاع در مسئله اجماع

۳- در باب «حجیت اجماع شیخ یوسف در برابر اصولیین سخت ایستادگی
می‌نماید و می‌نویسد:

۱- تفسیر التبیان، ج ۱، ص ۴۵۱، چاپ سنگی.

۲- حشویه کسانی بوده‌اند که به روایات نادرست و باطل، عقیده داشتند.

«لا شبهة ولا ريب على أنه لا مستند لهذا الإجماع من كتاب ولا سنة وإنما يجري ذلك على مذاق العامة ومخترعاتهم ولكن جملة من أصحابنا قد تبعوهم فيه غفلة»^۱.
یعنی: «هیچ شبهه و شکی نیست که در کتاب و سنت دلیلی برای این اجماع وجود ندارد و اجماع، بنابر مذاق عامه و اختراعات ایشان به جریان افتاده است و گروهی از یاران ما (فرقه امامیه) در اثر غفلت و بی خبری، از آنان پیروی کرده اند!»
و حید بهبهانی در برابر این رای به مخالفت برخاسته و به صورت گسترده ای از اجماع و حجیت آن دفاع نموده است و از سخنان وحید برمی آید که اولاً: قاطبه شیعیان، اجماع را حجت دانسته اند چنانکه می فرماید:

«لا نزاع بين الشيعة في كون الإجماع حجة بل لا يمكنهم النزاع لأن الإجماع كاشف عن قول المعصوم عليه السلام فهو طريق إلى الحجة كالخبر، طريق قطعي»^۲.
یعنی: «هیچ نزاعی میان شیعه در حجیت اجماع نیست بلکه نزاع میان ایشان در این موضوع، اصلاً امکان ندارد زیرا که اجماع، کاشف از سخن معصوم عليه السلام است (و شیعه قول معصوم را هرگز نفی نمی کند) بنابراین اجماع مانند خبر، راهی به سوی حجت دارد و راهی قطعی است (نه ظنی)».

ثانیاً: علامه وحید، احادیثی در تأیید اجماع نشان می دهد از قبیل آنکه رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

«لا يزال الطائفة من أمتي على الحق». یعنی: «پیوسته گروهی از امت من، بر حق هستند».

۱- الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۳۹.

۲- الفوائد الحائرية، ص ۱۸۶.

حدیث مزبور در جوامع حدیثی شیعه و سنی نقل شده است^۱ و وجه استدلال بر حدیث فوق آنست که چون امت محمدی ﷺ در امری شرعی به اتفاق نظر رسند، از آنجا که طائفه بر حق در میان آنها وجود دارد لذا اتفاق نظر آنها، صحیح و حجت است. حدیث مذکور، با آیه شریفه:

﴿وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ﴾ [الأعراف: ۱۸۱].

«از میان کسانی که آنان را آفریدیم گروهی همواره به حق راهنمایی می‌کنند و با آن، عدالت می‌ورزند».

تأیید می‌شود.

دومین حدیثی که علامه وحید در تأیید حجیت اجماع، به گواهی می‌آورد آنست که می‌نویسد:

«وما يعضد حجية الإجماع قوله ﷺ: خذ بالمجمع عليه فإن المجمع

عليه لا ريب فيه»^۲. یعنی: «از آنچه حجیت اجماع را تأیید می‌کند، سخن امام ﷺ است که فرمود: چیزی را که بر آن اجماع شده بگیر که در آن تردیدی نیست»^۳.

شیخ یوسف، در دلالت این حدیث اشکال می‌کند و می‌نویسد: اولاً: این حدیث از اخبار آحاد است که نزد اصولیین، افاده قطع نمی‌کند بلکه ظنی الصدور است و ثانیاً: این حدیث (با توجه به مقدمه‌اش) به اجماع بر روایت اشاره دارد، نه اجماع در امر فتوی!

۱- اهل سنت، حدیث حدیث فوق را به لفظ: «لاتزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق حتى تقوم الساعة» نقل کرده‌اند [به: الجامع الصغير لأحاديث البشير النذير، تألیف سیوطی، ج ۲، ص ۲۰۰، چاپ قاهره نگاه کنید].

۲- الفوائد الحائرية، ص ۱۸۷.

۳- این حدیث را کلینی در مقدمه اصول کافی (خطبة الكتاب، ص ۸، چاپ تهران) و نیز ضمن روایت عمر بن حنظله از امام صادق ﷺ در «باب اختلاف الحديث» آورده است (ج ۱، ص ۶۸).

باید دانست که وحید بهبهانی، حدیث مورد بحث را به عنوان «تأیید دلیل» آورده است نه استدلال اصلی، به علاوه او می‌نویسد:

«هو تنبيه داحض على حجة المجمع عليه لما فيه التعليل بعلّة عقلية ظاهرة لا شرعية تعبدية حتى يقال، لعله مخصوص بالخبر المجمع عليه»^۱.
یعنی: «این خبر، یادآوری روشنی است که آنچه مورد اجماع قرار می‌گیرد از حجیت برخوردار است به دلیل آنکه در این حدیث، تعلیل صورت پذیرفته آن هم تعلیلی آشکار و عقلی، نه شرعی و تعبدی (زیرا در حدیث مذکور گفته شده: چون امر اجماع، تردیدناپذیر است بنابراین، روایت مجمع علیه را باید پذیرفت و این همان تعلیل موضوع است) از این رو می‌توان (مانند شیخ یوسف) گفت که حدیث مورد بحث شاید به روایاتی اختصاص دارد که اجماعی می‌باشند (و نتوان آن را به اجماع در فتوی تعمیم داد)».

سومین حدیثی که علامه وحید از آن کمک می‌گیرد و آن را مؤید حجیت اجماع می‌شمرد آنست که می‌نویسد:

«ويعضده أيضاً الأخبار الكثيرة في الأمر بلزوم الجماعة وأن من فارق جماعة المسلمين قدر شبر خلعت ربقة الإيمان عن عنقه وهي كثيرة»^۲.

یعنی: «همچنین اخبار بسیاری آمده که این مسئله را تأیید می‌نماید و در آن اخبار فرمان داده شده که لازمست مردم با جماعت مسلمین همراه باشند و گفته شده که هر کس از جماعت مسلمانان به اندازه یک وجب فاصله گیرد، رشته ایمان از گردنش جدا شده است و این اخبار در شمارش بسیارند».

۱- الفوائد الحائرية، ص ۱۸۸.

۲- الفوائد الحائرية، ص ۱۸۸.

سپس علامه وحید در مقام دفع اشکال بر می آید و می نویسد:

«لایقال: إنه يدل على حجية إجماع أهل السنة! لأنا نقول: الإجماع باصطلاح أهل السنة حجة عند الشيعة لدخول المعصوم عليه السلام فيه»^۱. یعنی: «گفته نشود که: این امر، بر حجیت اجماع نزد اهل سنت دلالت می کند! زیرا ما می گوئیم: اجماع مطابق اصطلاح اهل سنت، نزد شیعه نیز حجت است برای اینکه معصوم عليه السلام در آن داخل می باشد».

و بدین صورت وحید، راه نزاع را بر اخباری ها در مسئله اجماع می بندد ولی هنوز مسئله ای قابل تأمل باقی می ماند که پرسیده شود: اساساً کدام حکم شرعی تنها از راه «اجماع امت» به اثبات رسیده است و کتاب و سنت به کلی از آن ساکت مانده اند؟!.

توافق در حجیت عقل فطری

۳- در پیوند با «حجیت عقل» شیخ یوسف، می نویسد:

«قد اشتهر بين أكثر أصحابنا - رحمهم الله - الاعتماد على الأدلة العقلية في الأصول والفروع وترجيحاً على الأدلة النقلية»^۲. یعنی: «در میان بیشتر اصحاب ما (از علمای امامیه) شهرت دارد که ایشان بر دلایل عقلی در اصول و فروع اعتماد می ورزند و آنها را بر دلایل نقلی ترجیح می دهند».

سپس اشکالاتی را بر این روش از قول سید نعمه الله جزائری و فخر رازی نقل می نماید. آنگاه سؤالی پیش می آورد و می نویسد: اگر بخواهیم بر دلایل عقلی اعتماد نکنیم جواب آن همه آیات و روایاتی را که در «تحسین عقل» آمده اند، چه باید داد؟ و خود پاسخ می گوید که:

۱- الفوائد الحائرية، ص ۱۸۸.

۲- الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۱۲۵.

«لاریب أن العقل الصحيح الفطرى حجة من حجج الله سبحانه وسراج منير من جهته جل شأنه وهو موافق للشرع بل هو شرع من داخل كما أن ذلك شرع من خارج، لكن ما لم تغيره غلبة الأوهام الفاسدة وتتصرف فيه العصبية أوجب الجاه أو نحوهما من الأغراض الكاسدة»^۱. یعنی: «شک نیست که عقل درست فطری، حجتی از حجت‌های خداوند پاک است و چراغی تابان از سوی او - جل و علا - است و این عقل، با شرع سازگاری دارد بلکه شرعی درونی است چنانکه شرع [عقلی] بیرونی است. لیکن به شرط آنکه غلبه اوهام آن را دگرگون نسازد و تعصب و جاه‌طلبی و دیگر اغراض بی اعتبار، در آن تصرف نکنند».

در عین حال، شیخ بحرانی تصریح می نماید که «احکام فقهی» از عبادات و غیره را نمی توان به عقل محض ارجاع داد بلکه آنها را باید از شرع گرفت.

البته سخن شیخ یوسف، صحیح است و شرع با عقل محض و خالص در تعارض نیست اما چون احاطه عقل بر همه مصالح و مفاسد امور، به پای شرع نمی رسد، لذا عقل سالم، تسلیم شریعت الهی می گردد همانند شاگرد خردمندی که از آموزگار دانشمند خود پیروی کند. ولی سخن در اینجا است که گاهی حکم واقعی و قطعی شرع، در برابر ما قرار ندارد بلکه روایتی به ما می رسد که با احکام روشن عقلی نمی سازد، در اینجا چه باید بکنیم و چگونه می توان تعارض مزبور را حل کرد؟ شیخ یوسف در این مقام، رایى را پذیرفته که از آراء اصولیین دور نیست و می نویسد:

«أما لو أريد به المعنى الأخص وهو الفطرى الخالى من شوائب الأوهام الذى هو حجة من حجج الملك العلام - وإن شذ وجوده بين الأنام - ففى ترجيح النقلى عليه إشكال»^۲. یعنی: «اما اگر از عقل، معنای اخص آن - عقل

۱- الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۱۳۱.

۲- الحدائق الناضرة، ج ۱، ص ۱۳۳.

فطری- اراده شود که از نقائص پندارها پاک است و حجتی از حجت‌های پادشاه والای جهان شمرده می‌شود، در آن صورت -هر چند وجودش تمام مردم کمیاب است!- ولی ترجیح امور نقلی بر آن، اشکال دارد».

وحید بهبهانی و دیگر اصولیین، نیز اینگونه امور نقلی را باطل و ساختگی می‌شمرند و روایاتی را که با عقل سلیم مخالفت دارند، نمی‌پذیرند.

البته در بحث از حجیت عقل، اصولی‌ها تنها به «مستقلات عقلیه» اکتفا نمی‌کنند بلکه می‌گویند گاهی عقل در وصول به نتیجه از شرع یاری می‌جوید مانند آنکه شرع اعلام می‌فرماید: «نماز بر مسلمانان واجب است». در اینجا عقل میان نماز و مقدمات ضروری آن، ملازمه‌ای می‌یابد پس حکم می‌کند که آن مقدمات هم واجب‌اند. چنین حکمی موکول به آنست که عقل، ملازمه مزبور را به درستی درک کند و این بحث در اصول تحت عنوان‌های: «مقدمه واجب» و «اجزاء» «ضد» و «اجتماع امر و نهی» و «دلالت نهی بر فساد» مطرح می‌شود و از آن، تحت عنوان کلی «مفاهیم و استلزامات عقلی» نیز یاد نموده‌اند.^۱

۱- به قوانین الأصول، اثر میرزای قمی، مقصد چهارم (في الأدلة العقلية) نگاه کنید.

میرزا محمد اخباری و کاشف الغطاء

از جمله کسانی که پس از استرآبادی به اخباری‌گری روی آورد و در آن طریقه، بسیار پافشاری می‌نمود میرزا محمد اخباری بود. نویسنده کتاب «قصص العلماء» درباره وی می‌نویسد:

«میرزا محمد بخاری از اهل بحرین و اغلب اوقات در تهران و بعضی اوقات در اصفهان [اقامت داشت] و در آخر کار، کاظمین مسکن و مدفن او شد و اولاد صُلبی او در این ازمنه در بحرین بوده‌اند و میرزا محمد در جدل، ید طولائی داشته و کسی به غیر از آقا سیدعلی [طباطبایی] بر او غلبه نکرد...»^۱.

میرزا محمد با شاگردان وحید بهبهانی و به ویژه با شیخ جعفر نجفی مشهور به کاشف الغطاء (متوفی به سال ۱۲۲۷ هـ. ق) مناظرات فراوانی داشت ولی مباحثات کاشف الغطاء با وی - بنا به گفته تنکابنی در قصص العلماء - بجایی نرسید زیرا شیخ محمد در مباحثه بنای جدل را می‌گذاشت و از یک مسئله به مسئله‌ای دیگر منتقل می‌شد. کاشف الغطاء ناگزیر او را به «مُباهله» دعوت کرد و این مباهله نیز با حاضر نشدن شیخ محمد صورت پذیرفت^۲.

۱- قصص العلماء، اثر تنکابنی، ص ۱۷۷، چاپ تهران (علمیه اسلامیّه).

۲- قصص العلماء، ص ۱۷۸.

تحریف نشدن قرآن

هنگامی که کاشف الغطاء به اصفهان سفر کرده بود، به خواهش فرزندش (علی بن جعفر) رساله‌ای بر رد شیخ محمد و سایر اخباریین نگاشت و آن را «الحق المبین فی تصویب رای المجتهدین و تخطئه الأخباریین» نام نهاد. در رساله کاشف الغطاء، اختلافات اصولی و اخباری درباره مباحث متعددی مانند «حجیت مدلول قرآن» و «عدم تحریف قرآن» و «ملاک اعتبار اخبار» و «اهمیت علم اصول» و دیگر مسائل مطرح شده است. در این رساله، کاشف الغطاء از علمای اخباری غالباً بدون تصریح نام ایشان، یاد می‌کند و آراء آنها را مورد نقد قرار می‌دهد و به ویژه بر محمد امین استرآبادی، بسیار طعن می‌زند و از وی با عنوان «الرجل المبدع لهذه الطريقة الجديدة^۱» تعبیر می‌نماید. هنر کاشف الغطاء در رساله خود، بیشتر به «تکثیر ادله» معطوف است. یعنی وی کوشش نموده تا در نقد آراء اخباریین دلائل متعددی ارائه دهد که البته همه آنها قوی نیستند ولی روی هم رفته کار او از اهمیت و اعتبار خالی نیست. در رساله مزبور از آنجا که نویسنده، بنای خود را بر اختصار نهاده، از دلائل خویش به طور «اشاری» یاد می‌کند. مثلاً در نقد رای اخباری‌ها مبنی بر تحریف قرآن می‌نویسد:

«منها قولهم بنقص القرآن مستندین إلى روايات تقضى البدیة بتأويلها أو طرحها وفي بعضها نقص ثلث القرآن أو رבעه ونقص أربعين أسماء في سورة تبت، منها أسماء جماعة من المنافقين وفي ذلك منافاة لبديهة العقل لأنه لو كان ذلك مما أبرزه النبي ﷺ وقرأه على المسلمين وكتبوه لافتضح المنافقون ولم يكن النبي ﷺ مأموراً إلا بالستر عليهم ولقامت الحرب على ساق وأن في ابتداء

الإسلام الفتن ما كان فى الختام! ثم لو كان حقاً لتواتر نقله وعرفه جميع الخلق لأنهم كانوا يضبطون آياته وحروفه. وكلماته تمام الضبط فكيف يغفلون عن مثل ذلك؟ ولعرف بين الكفار وعدوه من أعظم معائب الإسلام والمسلمين، و لكان القارى لسورة من السور الناقصة بعضاً فى الحقيقة، و لكان القرآن غير محفوظ وقد أخبر الله بحفظه، ولعرف بين الشيعة وعدوه من أعظم الأدلة على خروج الأولين من الدين لأن النقص على تقدير إنما هو منهم. ثم العجب كل العجب! من قوم يزعمون أن الأخبار محفوظة على الألسن والكتب فى مدة ألف ومائتى سنة وأنها لو حدث فيها نقص لظهر ويحكمون بنقص القرآن وخفائه فى جميع الأزمان!¹.

يعنى: «از آن جمله، اخباریین درباره نقص قرآن است! که به استناد روایاتی چند بر این قول رفته‌اند و بدیهی است که روایات مزبور باید به تأویل روند یا به کلی کنار گذاشته شوند. در پاره‌ای از آن روایات ادعا شده که یک سوم یا یک چهارم قرآن از میان رفته است! و اسامی چهل تن در سوره تبت آمده بود (که اینک در این سوره دیده نمی‌شود!) و از آن میان، نام‌های گروهی از منافقان در قرآن بوده است (و اینک اثری از آنها نیست!) که این امر با حکم بدیهی عقل منافات دارد زیرا اگر این ادعا درست باشد و پیامبر ﷺ آن نام‌ها را آشکار کرده و بر مسلمانان خوانده بود و آنها نیز نوشته بودند، در آن صورت منافقان رسوا می‌شدند و پیامبر ﷺ جز به کتمان نام منافقان، مأمور نبود. و به علاوه، جنگ و نزاع (میان مؤمن و منافق) به پا می‌شد و آشوب‌های که پس از پیامبر ﷺ پدید آمد، در همان ابتدای اسلام آغاز می‌گشت. و نیز اگر چنان تحریفی

صورت پذیرفته بود، خبر آن به طور متواتر می‌رسید و همه آن را می‌دانستند زیرا مسلمانان آیات و حروف قرآن را ضبط می‌کردند با وجود این چگونه از این نام‌ها بی‌خبر ماندند؟! و نیز اگر مدعای مزبور صحت داشت، کفار هم آن را می‌شناختند و تحریف نام‌های منافقان و تغییر قرآن را از بزرگترین معایب اسلام و مسلمین می‌شمردند و نیز خواننده هر سوره‌ای از قرآن (در نماز و غیر آن) در حقیقت سوره‌ها را ناقص خوانده و پاره‌ای از آنها را تلاوت کرده بود! و به علاوه در آن صورت، قرآن از خطر تحریف حفظ نشده بود با آنکه خداوند از حفظ آن در آیه ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُو لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر: ۹]. خبر داده‌است. و نیز اگر چنین حادثه‌ای رخ داده بود، البته در میان شیعیان شناخته می‌شد و آن را از بزرگ‌ترین دلایل بر خروج مسلمانان نخستین از دین می‌شمردند زیرا نقص مزبور - به فرض وقوع - به آنها باز می‌گردد. پس از این همه، مایه کمال شگفتی است که گروهی [اخباری مسلک] می‌پندارند که همه خبرها در مدت هزار و دویست سال بر زبان‌ها و در میان کتاب‌ها محفوظ مانده است [و می‌گویند] اگر نقصی در اخبار راه می‌یافت، آشکار می‌شد! ولی به نقص قرآن و مخفی ماندن آن در هر عصر و زمان، حکم می‌کنند!!».

قرآن، قابل فهم است

کاشف الغطاء به همین شکل در مباحث اساسی به «تکثیر ادله» می‌پردازد و از شواهد گوناگون بر ضد اخباری‌ها و در اثبات مدعای خود، یاد می‌کند. مثلاً درباره «حجیت ظواهر قرآن» و قابل فهم بودن آن، به دهها آیه و حدیث و رویداد تاریخی اشاره می‌نماید و دلایل اخباریین را در معرض نقد قرار می‌دهد و سرانجام چنین نتیجه می‌گیرد که:

«فإن حقائق تفسیر العبادات المجهولة والحروف فی مبادی السور موکول إلى بیان الشرع وإيضاحه ومعرفة دقائق التراکیب وما فیها من النکات والإشارات واللوازم والملزومات موکول إلى أنظار العلماء وأفکار الفضلاء.

وباقی ما فيه وهو الأكثر، يستوى فيه العلماء والأعوام»^۱.

یعنی: «تفسیر عبادات قرآنی که تفصیلشان معلوم نیست و توضیح و بیان حقائق آنها و همچنین معنای حروف مقطعه در اوائل سُور، بر عهده شرع است. و شناخت دقائق ترکیب آیات و نکات و اشارات و لوازم ملزومات آنها، به نظر و اندیشه دانشمندان و اهل فضل واگذار شده است. و در بقیه قرآن که بیشترین بخش آن باشد، همه مردم -از عالم و عامی- برابرنند».

البته اخباری‌ها این تقسیم‌بندی را نمی‌پذیرفتند ولی کاشف الغطاء می‌نویسد:

«لقد اجتمعت مع أعظمهم فضيلة وجرى ذكر المسئلة وبعد ذكر الأدلة مخالفة علمه عمله فسكت عن الجواب»^۲. یعنی: «من با بزرگ‌ترین دانشمند اخباری در مجلسی گرد آمدم و سخن از این مسئله (فهم قرآن) به میان آمده و پس از ذکر دلایل گوناگون، یادآورد شدم که علم او با عملش در این مورد، مخالف است! پس ناگزیر ساکت شد».

مقصود از بزرگ‌ترین دانشمند اخباری به احتمال قوی، همان میرزا محمد اخباری بوده است و چون او در خلال مباحثه با کاشف الغطاء به آیات قرآنی استدلال می‌نمود، کاشف الغطاء یادآور شده است که وی ناگزیر قرآن مجید را باید قابل فهم بداند تا بتواند به آیات آن استدلال کند و این عمل، مخالف با «ادعای اصلی» اوست!

کاشف الغطاء می‌نویسد: «أن النبي ﷺ كان يتلو ما ينزل عليه من القرآن على رؤوس المنابر وعلى عامة الناس من دون أن يفسر لهم»^۳. یعنی: «(بنابر

۱- الحق المبين، ص ۲۶.

۲- الحق المبين، ص ۲۵.

۳- الحق المبين، ص ۲۴.

گزارش محدثان و اخباری‌ها) پیامبر خدا ﷺ آنچه را از قرآن بر او نازل می‌شد بر سر منبر و برای عموم مردم می‌خواند، بدون آنکه آنها را برای ایشان تفسیر کند^۱. پس معلوم می‌شود که مردم، معانی قرآن را درمی‌یافتند و گرنه لازم می‌آمد که پیامبر ﷺ هر آیه‌ای را مدت‌ها تفسیر کند تا آن را قابل فهم سازد!

اهمیت احادیث نبوی

اخباری‌ها بر حدیث نبوی ﷺ همچنان می‌نگرند که به قرآن نگاه می‌کنند یعنی آنها را بدون توضیح امامان علیهم‌السلام حجت نمی‌شمارند و درخورِ عمل نمی‌دانند! کاشف الغطاء بر این کجروی، سخت می‌تازد و آن را به شدت محکوم می‌نماید. وی در ابتدا می‌نویسد:

«هی المرتبة الثانية بعد كتاب الله ولم تزل أئمتنا بها يحتجون على المخالفين والمؤلفين وكذا جميع العلماء السابقين واللاحقين ولها رجحان على أخبار الأئمة عليهم‌السلام بأنها أبعد عن النقية... وإجماع المسلمين بل ضرورة المذهب بل الدين دالة على ذلك وفي أخبار عرض الأخبار الصادرة عن الأئمة الأطهار عليها كعرضها على القرآن أبين شاهد على ما قلنا وعلى ذلك استقر رأى المجتهدين.

ومذهب الأخبارية كما نقل في «الفوائد المدنية» أن أخبار النبي ﷺ بمنزلة القرآن مجملة ومتشابهة لاحجة فيها ولا عمل عليها إلا بعد تفسير الأئمة عليهم‌السلام^۱. یعنی: «احادیث نبوی ﷺ در مرتبه دوم پس از کتاب خدا قرار داد و امامان ما علیهم‌السلام پیوسته با آنها بر مخالفان و موافقان خود، احتجاج می‌کردند و همچنین تمام

دانشمندان قدیم و علمای دوران‌های بعد (به احادیث نبوی همواره استناد می‌نمودند) و اجماع مسلمین و ضرورت مذهب بلکه ضرورت دین، بر همین امر دلالت دارد و در اخباری که از ائمه اطهار رسیده مبنی بر آنکه روایات صادره از ایشان را بر احادیث نبوی باید عرضه کرد -همچنانکه لازمست آنها را بر قرآن عرضه داشت- روشن‌ترین گواه بر آن چیزی است که ما گفتیم و رای مجتهدان بر همین اساس استوار است. اما مذاهب اخباریین چنانکه در کتاب «الفوائد المدنیه» نقل شده آنست که اخبار پیامبر ﷺ همچون قرآن، مجمل و متشابه است و حجیت ندارد و نتوان بدان‌ها عمل کرد مگر پس از تفسیر امامان!.

کاشف الغطاء پس از بیان این مقدمه به رد و نقض رای اخباری‌ها می‌پردازد و رویه آنان را در برابر احادیث نبوی ﷺ، ناصواب می‌شمارد. از جمله دلایل استوار وی آنست که می‌گوید: علمای امامیه -اعم از اخباری و اصولی- در اثبات امامت ائمه علیهم‌السلام، به احادیث نبوی ﷺ استناد می‌کنند. اگر قرار باشد که آنان، احادیث مزبور را «مستقل بالفهم» ندانند و ادعا نمایند که معانی آنها را کسی جز امامان علیهم‌السلام نمی‌فهمد، در آن صورت «دور منطقی» لازم می‌آید! (علی دعویهم دور ظاهر^۱) یعنی: دلیل امامت ائمه علیهم‌السلام به ادعای خود امامان علیهم‌السلام باز می‌گردد و چنین دلیلی پذیرفتنی نیست و در نتیجه، امامت ائمه علیهم‌السلام به اثبات نمی‌رسد.

منازعه در باب علم اصول

کاشف الغطاء با اخباری‌ها درباره «اصول فقه» نیز اختلاف جدی دارد و شبهات آنان را در این زمینه به میان می‌آورد و بدان‌ها پاسخ می‌دهد. یکی از ایرادهای اخباری‌ها اینست که گویند: علمای امامیه، اصول فقه را از اهل سنت گرفته‌اند و از ایشان اثر پذیرفته‌اند از این رو نباید به چنین علمی تکیه نمود و آن را پر و بال داد!

کاشف الغطاء این شبهه را بسیار ضعیف می‌شمرد و در مواضع گوناگون از رساله خود به ایراد مزبور جواب می‌دهد. در یک جا می‌نویسد:

«وما ذكروه من أن المجتهدين وافقوا العامة في وضع تلك العلوم، مما يضحك الثكلى لأن الحكم المشترك إذا كان حقاً لا يترك لاشتراكه»^۱.

یعنی: «آنچه (اخباریین) یاد کرده‌اند که مجتهدان در وضع این دانش‌ها (علم اصول فقه و غیره) با اهل سنت موافقت نموده‌اند (لذا نباید به علوم مذکور پرداخت) از آن سخنانی است که مادر فرزند مرده را به خنده می‌افکند! زیرا حکمی که در میان ما و سنی‌ها مشترک است، چون حکم درستی باشد، بخاطر توافق و اشتراک ترک نمی‌شود (و گرنه لازم می‌آید که ما از پذیرفتن اصل توحید و رسالت پیامبر ﷺ نیز خودداری نماییم!)».

«فإن كان من جهة موافقة العامة فلا وجه له، لأننا لو تركنا جميع ما ذكره العامة وجمعه، لم يبق لنا مذهب لأننا تركنا الأخبار التي رووها في أهل البيت عليه السلام وفي خصوص أمير المؤمنين عليه السلام وجميع الأحكام الموافقة لأحكام الأئمة الطاهرين عليه السلام ثم نترك جميع المقدمات التي يتوقف عليها فهم الروايات فنكون جاهلين ضالين...»^۲.

یعنی: «پس اگر (ایراد اخباری‌ها به اصولیین) از جهت موافقت ایشان با عامه که این ایراد وجهی ندارد، زیرا چنانچه قرار باشد که ما هر چه را عامه ذکر نموده‌اند و (در کتاب‌ها) گرد آورده‌اند، ترک کنیم در این صورت، مذهبی برایمان باقی نمی‌ماند! چرا که با این کار، اخباری را که اهل سنت درباره خاندان پیامبر ﷺ و به ویژه در

۱- الحق المبين، ص ۱۲۰.

۲- الحق المبين، ص ۱۱۸.

مورد امیرمؤمنان علیه السلام روایت نموده‌اند، همه را باید ترک کنیم! و نیز باید تمامی احکامی را که (ستیان از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله گزارش کرده‌اند و) با احکام ائمه طاهرين موافقت دارد، همگی را طرد نماییم! و همچنین تمام مقدمات علمی را که فهم روایات بدان‌ها وابسته است (مانند لغت و صرف و نحو و اشتقاق و غیره) همه را لازمست متروک سازیم (چون اهل سنت، علوم مزبور را در کتاب‌های خود فراهم آورده‌اند) و در نتیجه، مردمی جاهل و گمراه باشیم!».

إسماعیل یشهد أن لا إله إلا الله!

کاشف الغطاء برای اینکه نشان دهد طرز استنباط اخباری‌ها از آثار اهل بیت علیهم السلام تا چه اندازه سطحی و ظاهری است، می‌نویسد:

«إن من أعظم فضلائهم من يروى أن الكتابة المستحبة على الأكفان لأموات الرجال و النساء و لمن سمى بأى اسم كان كمحمد و على و عمران و نحوها من الأعلام: إسماعیل یشهد أن لا إله إلا الله. معللاً بأن الرواية وردت بأن الصادق عليه السلام كتب على كفن ولده إسماعيل: «إسماعيل یشهد أن لا إله إلا الله!»^۱.

یعنی: «روایت یکی از بزرگترین فضایل اخباری اینست که می‌گوید: بر کفن مردگان اعم از مرد و زن، به هر نامی باشد (چون محمد و علی و عمران و جز اینها) مستحب است نوشته شود: اسماعیل شهادت می‌دهد که هیچ معبودی جز خدا نیست! به علت آنکه از امام صادق علیه السلام روایت شده که بر کفن فرزندش اسماعیل، نوشت: اسماعیل شهادت می‌دهد که هیچ معبودی جز خدا نیست!».

اینگونه جمود بر «ظواهر» و سطحی‌نگری، اخباری‌ها را از مقاصد شرع دور می‌نماید ولی ناگفته نماند که همین روحیه، آنها را به پیروی از «نصوص» شرع سخت ملتزم می‌کند و راه هر گونه تأویل و توجیه را بر آنها می‌بندد بطوری که می‌توان گفت این التزام در آنها، قوی‌تر از اصولی‌ها است مانند تمسک به اخبار منصوصی که درباره «وجوب نماز جمعه در همه اعصار» آمده است^۱ و نیز «ترک شهادت ثالثه در اذان» که شیخ صدوق در «من لایحضره الفقیه» شهادت مزبور را از بدعت‌های «مفوضه» شمرده است^۲. و نیز «حرمت استعمال توتون و تنباکو» که اخباری‌ها آن را از مصادیق «خبائث محرمة»^۳ دانسته‌اند و نیز قول به «سقوط خمس از أرباح مکاسب» که نصوص اباحه آن را، شیخ حر عاملی در «وسائل الشیعة» آورده است^۴ و نیز فتوی به طهارت اهل کتاب که از قرآن کریم و روایات، برای آن اقامه دلیل شده است^۵ و امثال این مسائل که آنها را در کتب مبسوط حدیث و فقه چون «الحدائق الناضرة» و «وسائل الشیعة» و جز اینها می‌توان یافت.

۱- نگاه کنید به: وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۲، باب وجوب صلوٰة الجمعة عیناً علی کل مکلف...، چاپ تهران [من منشورات المكتبة الإسلامية].

۲- به: من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۹۰، چاپ قم [من منشورات جماعة المدرّسين] رجوع گردد.

۳- اشاره به: آیه ۱۵۷ سورة اعراف است که ضمن آن فرمود: ﴿وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ﴾ «و پاکیزه‌ها را بر آنان حلال می‌نماید، و ناپاک‌ها را بر آنان حرام می‌کند».

۴- به: وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۳۷۸، باب إباحة حصّة الإمام من الخمس للشیعة... نگاه کنید.

۵- در این فتوی برخی از اصولی‌ها نیز شرکت دارند به کتاب «طهارة الكتابی فی فتوی السید الحکیم»، تألیف شیخ محمد ابراهیم جناتی، چاپ نجف [مطبعة القضاء] رجوع کنید.

شیخ حر عاملی و طریقه اخباری

موج اندیشه استرآبادی علاوه بر آنکه به نجف و کربلا رسید، در مناطقی چون: جبل عامل و بحرین که محل سکونت شیعیان بود نیز راه یافت و اشخاصی را تحت تأثیر قرار داد. از جمله این افراد، شیخ محمدبن حسن معروف به حر عاملی (متوفی به سال ۱۱۰۴ هجری قمری) بود. شیخ حر در یکی از دهکده‌های جبل عامل (در جنوب لبنان) متولد شد و در آن دیار به تحصیل علوم دینی و فراگرفتن حدیث پرداخت. سپس مسافرت‌هایی به حجاز و عراق و ایران کرد و سرانجام در شهر «مشهد» اقامت گزید و در همانجا وفات کرد. شیخ حر با محمدباقر مجلسی صاحب کتاب «بحارالأنوار» معاصر بود و از او اجازه روایت گرفت چنانکه مجلسی نیز از وی اجازه نقل حدیث گرفت. شرح احوال و ذکر آثار شیخ حر در کتب تذکره آمده است و خود وی نیز در کتابی بنام «أمل الآمل» که آن را در احوال علمای جبل عامل تألیف کرده، درباره سوانح زندگی و آثار خویش سخن گفته است. شیخ یوسف بحرانی در کتاب «لؤلؤة البحرين» از وی تجلیل نموده و او را دانشمندی فاضل و محدثی اخباری شمرده و می‌نویسد: کان عالماً فاضلاً محدثاً أخبارياً^۱.

از شیخ حر کتبی در دست داریم که همه آنها به روش علمای اخباری تألیف شده‌اند. معروف‌ترین کتاب وی «تفصیل وسایل الشیعة ذلی تحصیل مسایل الشریعة» شمرده می‌شود که از مراجع مهم فقهای امامیه در فتاوی آنها است. شیخ حر در این کتاب کوشیده تا اخبار کتب اربعه و دیگر کتاب‌های روایی را در موضوع

«احکام فقهی» گرد آورد و به تنظیم و تبویب آنها پرداخت. البته روش کار و شیوه نگارش او مورد پسند همه علمای اخباری قرار نگرفته است چنانکه شیخ یوسف بحرانی در کتاب «لؤلؤة البحرين» می‌نویسد:

«لا یخفی أنه وإن کثرت تصانیفه کما ذکره إلا أنها خیالة عن التحقيق والتحیر تحتاج إلى تهذیب و تحریر کما لا یخفی علی من راجعها»^۱.

یعنی: «پوشیده نماند که مصنفات شیخ حر هر چند بسیار است - همانگونه که قبلاً ذکر شد - ولی خالی از تحقیق و زیب‌نویسی است و به پاک‌سازی و بازنویسی نیاز دارد چنانکه هر کس بدان‌ها رجوع کند بر او پنهان نمی‌ماند»^۲.

شیخ حر با کتاب و اندیشه‌های محمد امین استرآبادی داشته و تحت تأثیر او قرار گرفته بود به طوری که در برخی از آثار خود از استرآبادی جانبداری می‌نماید و راه و روش وی را تحسین می‌کند. در کتاب «الفوائد الطوسیه» که آن را پس از «وسائل» نگاشته می‌نویسد:

«الذین أعرض صاحب الفوائد المدنیة بالطعن علیهم وهم خمسة لا غیر کما یأتی... ولم یصرح صاحب الفوائد المدنیة بالطعن علیهم و إنما رجح طريقة القدماء علی طريقة المتأخرین بالنصوص المتواترة و ذکر أن القواعد الأصولیة التي تضمنتها کتب العامة غیر موافقة لأحادیث الأئمة علیهم السلام. وقد ثبت تلك الدعوی بها لا مزید علیه و من أنصف لم یقدر أن یطعن علی أصل مطلبه ولا أن

۱- لؤلؤة البحرين، ص ۸۰.

۲- در مقدمه کتاب «جامع أحادیث الشیعة لأحكام الشریعة» که به دستور و إشراف و ارشاد زعیم فقه امامیه، آیت الله بروجردی تهیه و تألیف شده است، از قول ایشان پاره‌ای از نقائص کتاب «وسائل الشیعة» را برشمرده‌اند. به صفحه ۴ از مقدمات کتاب مزبور (چاپ اول) نگاه کنید.

یأتی بدلیل تام علی خلاف ما ادعاه»^۱. یعنی: «کسانی که صاحب کتاب (الفوائد الممدیه) آنها را در معرض طعن قرار داده پنج تن [از فقهاء] هستند و جز ایشان کسی نیست چنانکه خواهد آمد... ولی نویسنده کتاب الفوائد الممدیه، صریحاً بر آنان طعن نزده است و فقط روش قدمای امامیه را بر طریقه ایشان ترجیح داده و این کار را به یاری نصوص و متواتر به انجام رسانده است. وی ادعا نموده قواعدی که کتب اهل سنت درباره اصول فقه در بردارند با احادیث امامان شیعه علیهم السلام سازگار نیست و این ادعا را در حدی به اثبات رسانده که بیش از آن ممکن نیست. و هر کس انصاف را در نظر بگیرد، بر اصل مطلب او نمی تواند طعن زند و قادر نیست دلیل کاملی بر خلاف ادعای وی بیاورد»!.

شیخ حر در اخباری گری بسیار محکم بوده و بر خلاف کسانی که می پندارند نزاع اخباری و اصولی، نزاعی لفظی است! این اختلاف را در اکثر موارد، جدی و اساسی قلمداد کرده است. وی می نویسد:

«واعلم أن كثيراً ما يقول من يتعصب لأهل الأصول إن النزاع بينهم وبين الأخباريين لفظي وذلك عند العجز عن الاستدلال! وبعضهم يقول ذلك جهلاً منه بمحل النزاع. و ينبغي أن يقال لهذا القائل إذا كان النزاع لفظياً فإنكارك على الأخباريين لا وجه له بل هو إنكار على جميع الإمامية فلا يجوز التشنيع على الأخباريين. والحق إن النزاع بينهم لفظي في مواضع يسيرة جداً، لا في جميع المواضع ولا في أكثرها»^۲. یعنی: «بدان کسانی که به جانبداری از اصولی ها تعصب می ورزند در بیشتر موارد گویند که نزاع میان اصولیین و اخباری ها، نزاع لفظی است و این سخن را هنگامی به میان می آورند که از استدلال ناتوان

۱- الفوائد الطوسية، اثر شیخ حر عاملی، ص ۴۲۲، چاپ قم [المطبعة العلمية].

۲- الفوائد الطوسية، ص ۴۴۷.

می‌مانند! و برخی از ایشان به دلیل نادانی از محل نزاع، چنین چیزی می‌گویند. جا دارد به گوینده این سخن پاسخ داده شود که اگر نزاع میان آنان، لفظی است در این صورت مخالفت تو با اخباری‌ها موجه نیست بلکه مخالفت با همه علمای امامیه (از اخباری و اصولی) بشمار می‌آید! بنابراین جایز نیست که به بدگویی از اخباری‌ها پردازی. و حق آنست که نزاع میان آندو دسته تنها در موارد اندکی، نزاع لفظی شمرده می‌شود نه در همه موارد و نه در بیشتر مباحث».

دفاع افراطی از حدیث!

شیخ حر عاملی در کتاب «وسایل الشیعة» بیش از هشتاد کتاب حدیث را نام برده و از همه آنها روایت نموده است و شگفت آنکه همه این کتاب‌ها و احادیثشان را صد در صد مورد اعتماد و «صحیح» می‌پندارد و حتی یک حدیث از آن میان را مجعول و مدسوس نمی‌داند! با اینکه چندین هزار حدیث را در کتاب خود گرد آورده است. شیخ در پایان کتابش، زیر عنوان «الفائدة التاسعة في ذكر الاستدلال على صحة أحاديث الكتب التي نقلنا منها هذا الكتاب» به چند «شبه دلیل» توسل جسته است تا ثابت نماید که تمام احادیث کتابش از آغاز تا انجام، صحیح و مورد وثوق‌اند در حالی که به قول زعیم فقید حوزه نجف: آیت‌الله سید أبوالقاسم خوئی هیچیک از دفاعیات شیخ حر موجه نیست. ایشان می‌نویسد: «صاحب کتاب وسایل الشیعة برای اثبات صحت صدور احادیث کتابش از معصومان علیهم‌السلام، وجوهی ذکر می‌کند که آنها را ادله نامیده است، در صورتی که هیچکدام از آنها با نتیجه بحث ارتباطی ندارد به طوری که پرداختن به آنها و پاسخ دادن به هر یک، جز تباه ساختن فرصت، چیز دیگری نخواهد بود!»^۱.

۱- به مقدمه کتاب «معجم رجال الحديث وتفصيل طبقات الرجال»، تألیف آیت‌الله خوئی، چاپ نجف، ۱۳۹۸ هـ ق رجوع کنید (این مقدمه به وسیله آقای عبدالهادی فقهی‌زاده، به فارسی نیز ترجمه شده است).

با این همه، ما در اینجا نخستین استدلال شیخ را -که ظاهراً آن را مهم‌تر از بقیه دانسته است-- می‌آوریم و بدان پاسخ می‌دهیم. شیخ حر می‌نویسد:

«الأول: أنا قد علمنا علماً قطعياً بالتواتر والأخبار المحفوفة بالقرائن أنه قد كان دأب قدمائنا و أئمتنا عليه‌السلام في مدة تزيد على ثلاثمائة سنة، ضبط الأحاديث وتدوينها في مجالس الأئمة عليه‌السلام وغيرها وكانت همة علمائنا مصروفة في تلك المدة الطويلة في تأليف ما يحتاج إليه من أحكام الدين لتعمل به الشيعة وقد بذلوا أعمارهم في تصحيحها وضبطها وعرضها على أهل العصمة واستمر ذلك إلى زمان الأئمة الثلاثة أصحاب الكتب الأربعة، وبقيت تلك المؤلفات بعدهم أيضاً مدة، وأنهم نقلوا كتبهم من تلك الكتب المعلومة المجموع على ثبوتها وكثير من تلك [المؤلفات] وصلت إلينا، وقد اعترف بهذا جمع من الأصوليين أيضاً»^۱.

یعنی: «اول آنکه: ما به علم قطعی از راه تواتر و اخباری که همراه با قرائن است دانسته‌ایم که عادت پیشینیان و امامان ما عليه‌السلام در مدتی بیش از سیصد سال، این بوده است که به ضبط احادیث و تنظیم آنها بر مجالس ائمه عليه‌السلام و دیگر مجالس می‌پرداختند و همت علمای ما در این مدت طولانی مصروف این بوده که نیازمندی‌های مردم را در احکام دینی گرد آورند تا شیعیان بدان‌ها عمل کنند. آنان، عمر خویش را در تصحیح و ضبط این احادیث و نشان دادن آنها به اهل عصمت سپری کردند و این امر ادامه یافت تا زمان ما باقی ماند. این سه تن، کتاب‌های خود را از کتب شناخته شده و مورد اتفاق، فراهم آوردند و بسیاری از کتب مزبور به ما رسیده است و جمعی از علمای اصول نیز بدین امر اعتراف نموده‌اند».

۱- وسایل الشیعة، ج ۲۰، ص ۹۶ (من منشورات المكتبة الإسلامية).

در پاسخ شیخ حر باید گفت که: آری امامان شیعه علیهم السلام در باز گفتن احادیث و نشر آنها اهتمام ورزیده‌اند ولی راویان کذاب و مفتریان مغرض نیز در روزگار آنان بسیار بودند که احادیث فراوانی از قول ایشان می‌ساختند و در میان مردم پراکنده می‌کردند. و به علاوه، گروهی از راویان به حکم آنکه از اشتباه و فراموشی برکنار و مصون نبودند، احادیث امامان علیهم السلام را به درستی و دقت به دیگران نرساندند به ویژه که ایشان خود را مقید نمی‌دانستند تا الفاظ حدیث را عیناً به خاطر بسپارند و برای شیعیان بازگو کنند زیرا که ائمه علیهم السلام اجازه «نقل به معنا» را درباره احادیث خود صادر فرموده بودند تا کار بر مردم دشوار نشود. از این رو کاستی و افزونی بسیاری در احادیث امامان علیهم السلام راه یافت و در کتب اربعه نیز به همان صورت وارد شد چنانکه تفصیل این مجمل را ذیلاً می‌آوریم:

در رجال أبوعمر و کشی می‌خوانیم که امام صادق علیه السلام در پاسخ فیض بن مختار در پیرامون علت پیدایش اختلاف در احادیث فرمود: یا فیض! «إن الناس أولعوا بالكذب علينا كأن الله افترض عليهم لا يريد منهم غيره! وإنی أحدث أحدهم بالحديث فلا يخرج من عندي حتى يتأوله على غير تأويله وذلك أنهم لا يطلبون بحديثنا وبحبنا ما عند الله و إنما يطلبون الدنيا وكل يجب أن يدعى رأساً!». ^۱ یعنی: «ای فیض! مردم علاقه شدیدی به دروغ بستن بر ما دارند گویی خداوند این کار را بر آنان واجب ساخته و چیز دیگری از آنها نخواست است! من برای یکی از ایشان حدیث می‌گویم و او از نزد من بیرون نمی‌رود تا آنکه حدیث مرا به غیر معنای حقیقی آن تأویل کند زیرا که آنها از ما حدیث ما و از محبت ما، خشنودی خدا را نمی‌جویند ولی از این راه دنیا را می‌طلبند و هر کدام دوست دارد که رئیس خوانده شود»!

۱- اختیار معرفة الرجال (المعروف بر رجال الکشی)، ص ۱۳۵ و ۱۳۶، (چاپ مشهد).

باز در همان کتاب از امام صادق علیه السلام آورده است که فرمود:

«لاتقبلوا علينا حديثاً إلا ما وافق القرآن و السنة أو تجدون معه شاهداً من أحاديثنا المتقدمة فإن المغيرة بن سعيد -لعنه الله- دس في كتب أصحاب أبي أحاديث لم يحدث بها أبى...»^۱. یعنی: «هیچ حدیثی را از قول ما نپذیرند مگر آنکه با قرآن و سنت موافق باشد یا اینکه به همراه آن، شاهی از احادیث گذشته ما پیدا کنید زیرا مغیره بن سعید -که خدا از رحمت خود دورش کند- در کتابهای یاران پدرم احادیثی وارد کرده است که پدرم آن حرف ها را نزده است».

در کتاب رجال کشی ذیل همین روایت آمده است که امام صادق علیه السلام فرمود:

«كان المغيرة بن سعيد يتعمد الكذب على أبي ويأخذ كتب أصحابه وكان أصحابه المستترون بأصحاب أبي يأخذون الكتب من أصحاب أبي فيدفعونها إلى المغيرة فكان فيها الكفر والزندقة ويسندها إلى أبي ثم يدفعها إلى أصحابه فيأمرهم أن يثوها في الشيعة، فكلما كان في كتب أصحاب أبي من الغلو فذاكم ما دسه المغيرة بن سعيد في كتبهم»^۲. یعنی: «مغیره بن سعید عمدتاً بر پدرم دروغ می‌بست و کتاب‌های یاران او را می‌گرفت (از این راه که) یاران مغیره، خود را در میان شاگردان پدرم پنهان می‌کردند و کتاب‌های ایشان را می‌گرفتند و به مغیره می‌دادند و او نیز کفر و زندقه را در آنها وارد می‌کرد و همه را به پدرم نسبت می‌داد سپس به یارانش برمی‌گرداند و دستور می‌داد که آن (رساله‌های تحریف شده) را در میان شیعیان پراکنده سازند. پس هر غلوی که در رسائل شاگردان پدرم وجود دارد همانست که مغیره بن سعید در آنها وارد کرده است»!

۱- رجال کشی، ص ۲۲۴.

۲- رجال کشی، ص ۲۲۵.

همچنین در کتاب «عیون أخبار الرضا علیه السلام» تألیف شیخ صدوق آمده که امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به ابراهیم بن محمود فرمود:

«إن مخالفتنا وضعوا أخباراً في فضائلنا وجعلوها على ثلاثة أقسام، أحدها الغلو وثانيها التقصير في أمرنا وثالثها التصريح بمثالب أعدائنا. فإذا سمع الناس الغلو فينا كفروا شيعتنا ونسبواهم إلى القول بربوبيتنا. وإذا سمعوا التقصير اعتقدوه فينا. وإذا سمعوا مثالب أعدائنا بأسائنا وقد قال الله تعالى: ﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ [الأنعام: ۱۰۸]». یعنی: «مخالفان ما اخباری را در فضائل ما ساخته اند و آنها را سه بخش کرده اند. یکی: اخبار غلوآمیز. دوم: اخباری که ضمن آنها در حق ما تقصیر و کوتاهی شده است. سوم: اخباری که در آنها به عیوب دشمنان ما تصریح کرده اند. پس زمانی که مردم روایات غلوآمیز را درباره ما می شنوند، پیروان ما را تکفیر می کنند و به آنها نسبت می دهند که مقام ربوبیت برای ما قائلند. و چون کوتاهی هایی را که در حق ما روا داشته اند می شنوند، بدان ها عقیده پیدا می کنند. و هنگامی که عیوب دشمنان ما را با نام و نشان از قول ما می شنوند، با نام و نشان به ما ناسزا می گویند. با اینکه خدای تعالی فرموده است:

﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ [الأنعام: ۱۰۸].

«به کسانی که آنها را جز خدا، می خوانند دشنام مدهید زیرا (پرستندگان ایشان) از راه تجاوز و نادانی به خدا دشنام خواهند داد».

باز در کتاب رجال کشی از قول یونس بن عبدالرحمان آمده که گفت:

«وافیت العراق فوجدت قطعة من أصحاب أبي جعفر عليه السلام و وجدت أصحاب أبي عبدالله عليه السلام متوافرين فسمعت منهم وأخذت كتبهم فعرضتها بعد على أبي الحسن الرضا عليه السلام فأنكر منها أحاديث كثيرة أن تكون من أحاديث أبي عبدالله عليه السلام». ^۱ یعنی: «من به عراق آمدم و در آنجا گروهی از یاران ابوجعفر باقر عليه السلام و نیز یاران بسیاری از ابوعبدالله صادق عليه السلام را یافتم و از ایشان احادیثی شنیدم که کتب آنها را گرفتم و سپس آن کتاب‌ها را به ابوالحسن رضا عليه السلام نشان دادم و وی بسیاری از آن حدیث‌ها را انکار فرمود که از امام صادق عليه السلام باشند»!

باید توجه داشت که ما این آثار را از کتاب‌هایی آوردیم که مورد اعتماد کامل شیخ حر بوده‌اند و شیخ، کتاب «عیون أخبار الرضا عليه السلام» و «رجال الکشی» را از منابع خود شمرده است. ^۲

از این آثار به خوبی فهمیده می‌شود که:

اولاً: در میان روایان شیعی در روزگار ائمه عليهم السلام دروغ‌گویانی راه یافته بودند و به تحریف و تغییر کتاب‌های شیعیان دست می‌زدند. این موضوع حساس را شیخ حر در دفاعیان خود از روایات کتابش، در نظر نگرفته و تنها از یک بُعد (که ضبط احادیث و تدوین آنها باشد) به مسئله نگریسته است.

ثانیاً: برخلاف سخن شیخ که ادعا دارد روایان حدیث، کتاب‌های خود را بر اهل عصمت عرضه می‌کردند، همه رسائل پراکنده شیعیان بر امام باقر و صادق عليهما السلام عرضه نمی‌شد تا به تصحیح ایشان برسد، ناچار آن بزرگواران همان اندازه اعلام می‌فرمودند که هر حدیثی به نقل از ما، چون با قرآن کریم ناسازگار بود، ساختگی و باطل است.

۱- رجال الکشی، ص ۲۲۴.

۲- به وسایل الشیعة، ج ۲۰، ص ۳۷ و ۴۰ نگاه کنید.

ثالثاً: اگر گاهی کسی مانند یونس بن عبدالرحمن، توفیق می‌یافت که در سال‌های بعد، پاره‌ای از رساله‌های متداول در میان شیعه را به امام رضا علیه السلام نشان دهد، معلوم می‌شد که بسیاری از احادیث آنها ساختگی است! در حالی که همین رسائل در دست دیگران بود و به عنوان اقوال ائمه علیهم السلام تلقی گردید!

رابعاً: مؤلفان کتب اربعه و دیگر کتاب‌های حدیث (که در وسایل الشیعه گرد آمده‌اند) از همان رساله‌های مشکوک و مغلوط بهره گرفتند، بدون آنکه بتوانند همه آنها را بر امامان علیهم السلام عرضه کنند و امضا و تأییدی از سوی ایشان دریافت دارند. و آنچه در افواه برخی از شیعیان آمده است که درباره کتاب «کافی» گفته شده: «الکافی کافٍ لشیعتنا»^۱ شهرتی بی‌اساس و بدون سند است چنانکه محدثان متبّع و مطلع شیعه مانند محمدباقر مجلسی و میرزا حسین نوری، سخن مزبور را بی‌مدرك و نامستند شمرده‌اند^۲ تا آنجا که نوری درباره عبارت مزبور می‌نویسد: «لا أصل له و لا أثر له في مؤلفات أصحابنا بل صرح بعمدة المحدث الاسترآبادی الذی رام أن يجعل تمام أحادیثه قطعية!» «این سخن هیچ اساسی ندارد و اثری از آن در مؤلفات علمای ما دیده نمی‌شود بلکه محمد استرآبادی به عدم آن تصریح نموده است با اینکه قصد دارد تمام احادیث کافی را قطعی جلوه دهد!» و شیخ حر عاملی نیز در دفاعیات خویش، کمترین ذکری از آن به میان نیاورده است.

ناگفته نماند که پاره‌ای از احادیث کتب اربعه و جز آنها، از طریق «سمع» دریافت شده‌اند بدون آنکه از جزوه‌های پیشین اخذ شده باشند و در این صورت،

۱- یعنی: کتاب کافی برای پیروان ما، کافی است!.

۲- به مجلد اول، از کتاب «مرآة العقول»، در شرح اصول کافی اثر مجلسی، ذیل عبارت «بالآثار الصحیحة عن الصادقین علیهم السلام» بنگرید و نیز به مجلد سوم از کتاب «مستدرک الوسائل»، اثر نوری طبرسی، ج ۳، ص ۵۳۳، چاپ سنگی نگاه کنید.

احادیث مزبور از خطر تغییر به هنگام «نقل به معنا»^۱ و نیز از خطر سهو و اشتباه به علت «ضعف حافظه راوی» مصون نبوده‌اند و با توجه به همه این عوارض، ادعای شیخ حر، مبنی بر قطعی الصدور بودن تمام روایاتش، بسیار تعجب‌آور است!

دو نمونه از احادیث نادرست در وسائل

روشن‌ترین دلیل بر نادرستی برخی از روایات وسایل الشیعة مخالفت آن‌ها با قرآن کریم است. به عنوان نمونه شیخ حر در ذیل عنوان: «باب کراهة قول تبارک اسمک و تعالی جدک فی الشهد...» می‌نویسد:

«محمد بن الحسن یاسنادہ عن أحمد بن محمد عن ابن أبی نصر عن ثعلثة بن میمون عن میسر عن أبی جعفر علیه السلام قال: شیئان یفسد الناس بهما صلواتهم، قول الرجل: تبارک اسمک و تعالی وجدک ولا إله غیرک وإنما قالته الجن بجهالة فحکى الله عنهم». «و قول الرجل: السلام علينا وعلى عباد الله الصالحین»^۲. یعنی: «محمد بن حسن (شیخ طوسی) به اسناد خود از احمد بن محمد، از ابن ابی نصر، از ثعلبه بن میمون، از میسر از ابو جعفر باقر علیه السلام روایت کرده است که گفت: مردم (اهل سنت) با گفتن دو چیز، نماز خود را باطل می‌کنند. (یکی) سخن مردی که (در دعای افتتاح نمازش) می‌گوید: تبارک اسمک و تعالی جدک ولا إله غیرک و این سخنی است که جن‌ها از روی نادانی گفتند

۱- در احادیث شیعه برای سهولت نقل حدیث، اجازه داده شده است که الفاظ حدیث (با حفظ معانی) تغییر داده شود ولی چون همه راویان، درامان از خطا نبوده‌اند، این کار موجب شده که گاهی سهواً در معنای حدیث دگرگونی راه یابد. برای دیدن اجازه «نقل به معنا» در احادیث، به اصول کافی، ج ۱، ص ۵۱، چاپ تهران [دار الکتب الإسلامية] نگاه کنید.

۲- وسایل الشیعة، ج ۶، ص ۱۰۰۰، چاپ تهران [المکتبة الإسلامية].

و خداوند (در قرآن) از ایشان حکایت نمود! و (دوم) سخن مردی که (در تشهد اول نماز خود) بگوید: السلام علينا و علی عبادالله الصالحین».

«محمد بن علی بن الحسن قال قال الصادق علیه السلام أفسد ابن مسعود علی الناس صلواتهم بشیئین، بقوله تبارک اسم ربك و تعالی جدك. فهذا شیء قالتہ الجن بجهالة فحکى الله عنها و بقوله: السلام علينا و علی عبادالله الصالحین فی التشهد الأول»^۱. یعنی: «محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق) گفت که امام صادق علیه السلام گفته است: عبدالله بن مسعود (صحابی معروف) نماز مردم را با دو چیز باطل کرد: (یکی) با گفتن تبارک اسم ربک و تعالی جدک که جنیان آن را از روی نادانی گفتند و خداوند (در قرآن) از آنها حکایت نمود. و (دوم) با گفتن السلام علينا و علی عبادالله الصالحین در تشهد اول».

این هر دو روایت، بدون تردید غلط است زیرا عبارت:

﴿تَعَالَى جَدُّ رَبَّنَا﴾ [الجن: ۳].

در قرآن کریم عبارتی نیست که خداوند از جنیان نادان حکایت نموده باشد بلکه خدای تعالی آن را به رسم تصدیق از مؤمنان و موحدان ایشان گزارش فرموده است که گفتند:

﴿وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبَّنَا مَا أَتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا﴾ [الجن: ۳].

«همانا جلال و عظمت خداوند ما بس بلند است، او نه همسری اختیار کرده و نه فرزندی گرفته است».

اما روایان نادان چنان پنداشته اند که واژه «جدّ» در این آیه شریفه به معنای «پدربزرگ» بکار رفته است و جنیان از روی نادانی، آن را به خداوند سبحان نسبت

داده‌اند! از این رو اضافه کلمه مذکور را به «ربنا» جایز ندانسته‌اند و از قول امام علیه السلام گفتن آن را موجب بطلان نماز شمرده‌اند و در حالی که مفسران بزرگ شیعه و سنی معنای صحیح واژه مزبور را آورده‌اند و به عنوان نمونه، شیخ طبرسی در تفسیر «جوامع الجامع» می‌نویسد:

«تعالی جد ربنا ای: تعالی جلال ربنا وعظمته عن اتخاذ الصاحبة والولد من قولك: جد فلان في عيني إذا عظم»^۱. می‌گوید: «تعالی جد ربنا یعنی: جلال و عظمت خداوند ما برتر از آنست که همسر و فرزندی گیرد. از قبیل این سخن که گویی: جد فلان فی عینی. یعنی: فلان کس در چشم من بزرگ آمد». از مؤیدات این مطلب آنست که در دعای توحیدی و معروف «جوشن کبیر» که از رسول خدا صلی الله علیه و آله مروی است می‌خوانیم:

یعنی: «ای کسی که نامش مبارک است، ای کسی که جلال و عظمتش بس بلند است، ای کسی که معبودی جز او نیست»^۲.

بنابراین، آن دو روایت ساختگی از کمی اطلاع جاعلانش نسبت به زبان عرب حکایت می‌کند و با کتاب خدا و دعای پیامبر صلی الله علیه و آله مخالفت دارند و سخن امام صادق علیه السلام را به یاد می‌آورند که فرمود:

«لا تقبلوا علينا ما خالف قول ربنا تعالی وسنة نبينا صلی الله علیه و آله»^۳. یعنی: «آنچه را که با سخن خداوندگار بزرگ ما و سنت پیامبرمان صلی الله علیه و آله نمی‌سازد (و به ما نسبت داده می‌شود) نپذیرید».

نمونه دیگر از احادیث نادرست در وسایل الشیعه (که این بار با سنت پیامبر صلی الله علیه و آله

۱- تفسیر جوامع الجامع، اثر طبرسی، ج ۴، ص ۳۷۱، چاپ دانشگاه تهران.

۲- مفاتیح الجنان، دعای جوشن کبیر، بند ۷۶.

۳- رجال الکشی، ص ۲۲۴.

و اجماع مسلمین مخالفت دارد) حدیثی است که شیخ حر آن را در «باب وجوب تقدیم الخطبتین علی صلوة الجمعة...» بدین صورت می‌آورد:

«محمد بن علی بن الحسین قال: قال أبو عبدالله علیه السلام: أول من قدم الخطبة على الصلوة يوم الجمعة عثمان، لأنه كان إذا صلى لم يقف الناس على خطبته وتفرقوا وقالوا: ما نصنع بمواعظه وهو لا يتعظ بها وقد أحدث ما أحدث! فلما رأى ذلك قدم الخطبتين على الصلوة»^۱. یعنی: «محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق) گفته که امام صادق علیه السلام فرمود: اولین کسی که در روز جمعه، خطبه نماز جمعه را بر نماز آن مقدم داشت، عثمان بود زیرا که چون نماز را می‌خواند، مردم برای شنیدن خطبه او نمی‌ماندند و پراکنده می‌شدند و می‌گفتند که موعظه‌های وی برای ما چه سودی دارد؟! با آنکه خودش از آنها پند نمی‌گیرد و بدعت‌ها پدید آورده است. پس چون عثمان چنین دید، دو خطبه را بر نماز جمعه پیش افکند»!

این روایت، بی‌تردید غلط است زیرا دلالت دارد بر آنکه خطبه نماز جمعه باید بعد از نمازش برگزار شود در حالی که سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله بر خلاف این امر قائم شده است و لذا همه شارحان کتاب «من لایحضره الفقیه» که شیخ حر روایت مزبور را از آن کتاب نقل کرده، اتفاق دارند که شیخ صدوق در اینجا به اشتباه و خطبه نماز عیدین را (که پس از نماز باید خوانده شود) به جای خطبه نماز جمعه آورده است! آری عموم مسلمانان به اجماع بر این عقیده‌اند که خطبه‌های جمعه، پیش از نمازش باید برگزار شود و روایات اهل بیت علیهم السلام نیز در این باره به روشنی گواهی می‌دهند^۲. و از همین رو خود شیخ حر عاملی نیز به حدیث مذکور، اعتماد نداشته و در ذیل آن می‌نویسد:

۱- وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۳۱.

۲- برای دیدن این روایات به: الفروع من الکافی، ج ۳، ص ۴۲۱، چاپ [دارالکتب الاسلامیه] نگاه کنید.

«أقول: هذا غريب لم يروه إلا الصدوق ولا يبعد أن يكون لفظ «الجمعة» غلطاً من الروای أو من الناسخ وأصله «يوم العيد» لما يأتي»^۱. یعنی: «گویم: این گزارش، حدیث غریبی است که جز شیخ صدوق کسی آن را روایت نکرده است و بعید نیست که لفظ «جمعه» از سوی راوی یا نسخه‌نویس، غلط نقل شده باشد و در اصل «روز عید» بوده است به دلیل روایاتی که خواهد آمد».

ناگفته نماند که این اشتباه از خود شیخ صدوق سر زده است (نه از نسخه‌نویس کتاب وی!) به دلیل آنکه شیخ در کتاب دیگرش یعنی در «علل الشرائع» می‌نویسد: «إن الخطبتين في الجمعة والعیدین بعد الصلوة لأنها بمنزلة الركعتين الأخيرتين!»^۲. یعنی: «دو خطبه در نمازهای جمعه و عید رمضان و قربان، پس از نماز برگزار می‌شوند زیرا آن دو خطبه، به منزله دو رکعت آخر از نماز به شمار می‌آیند»!.

خلاصه آنکه با وجود چنین روایاتی در «وسائل الشیعة» چگونه ممکن است گفته شود که تمام روایات آن، صحیح و درخور وثوق و اعتمادند؟!.

کمر بابی از ابواب کتاب وسائل است که روایات متعارض با یکدیگر در آن نیامده باشد! و شیخ حر از آنجا که همه آنها را از ائمه علیهم‌السلام مأثور می‌داند، برای رفع تعارضشان به موضوع «تقیه» متوسل می‌شود و صدها حدیث را بدان حمل می‌کند با آنکه تمام آثار مزبور به با آراء فقهای سنی موافقت ندارد و لذا نمی‌توان گفت که ائمه شیعه علیهم‌السلام از بیم سنیان در هر مورد با ایشان همراهی و تقیه کرده‌اند! و لازمست همچنانکه خود امامان علیهم‌السلام دستور داده‌اند، احادیثی را که با مدلول قرآن نمی‌سازد طرد نمود و احادیث موافق را پذیرفت یا روایات اجماعی را قبول کرد و شواذ آنها را

۱- وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۳۱.

۲- به کتاب: «من لایحضره الفقیه»، ج ۱، حاشیه ص ۴۳۳، چاپ قم نگاه کنید.

به کنار نهاد و یا لاقلاً، به بررسی و تحقیق در سند احادیث پرداخت و به سفارش امام صادق علیه السلام که فرمود: «خذ بها يقول أعدلها عندك وأوثقهما في نفسك»^۱ عمل کرد.^۲ ولی شیخ حر در وسائل، این ملاک‌ها را بکار نمی‌گیرد در حالی که اخبار صریحی بر آنها دلالت دارند و شیخ نیز عالمی اخباری است!.

علمای اسلام همین که چند روایت متعارض در «أناجیل أربعه» یافتند، به تحریف انجیل‌ها قائل شدند ولی شیخ حر که روایات متناقض فراوانی را از دهها کتاب در وسایل الشیعة گرد آورده است، تردید به خود راه نمی‌دهد و همه روایات را حمل بر صحت می‌نماید و تمام احادیث متناقض را به ائمه علیهم السلام نسبت می‌دهد!.

نظر شیخ حر درباره ظاهر قرآن

شیخ حر عاملی در اوائل «کتاب القضاء» از وسایل، بابی را گشوده مبنی بر آنکه جایز نیست از ظاهر قرآن حکمی استنباط شود مگر آنکه حدیثی درباره آیه مورد نظر، از ائمه علیهم السلام رسیده باشد. عنوان این باب چنین است:

«باب عدم جواز استنباط الأحكام النظرية من ظواهر القرآن إلا بعد معرفة تفسیرها من الأئمة علیهم السلام»^۳.

در کتاب «الفوائد الطوسية» که اثر دیگری از شیخ حر عاملی بشمار می‌آید نیز همین موضوع با شدت پیگیری می‌شود ولی مایه شگفتی است که شیخ در هر دو کتاب، سخنانی را می‌آورد که ادعای وی را به کلی خنثی می‌سازد!.

۱- به الوافی، ج ۱، ص ۵۵ بنگرید.

۲- و این، در صورتی است که حجیت خبر واحد را پذیرفته باشیم.

۳- به وسایل الشیعة، ج ۱۸، ص ۱۲۹ رجوع کنید.

در وسائل از قول امیرمؤمنان علی علیه السلام نقل می‌کند که فرمود:

«إِنَّ اللَّهَ قَسَمَ كَلَامَهُ أَقْسَامًا، فَجَعَلَ قَسْماً مِنْهُ يَعْرِفُهُ الْعَالَمُ وَالْجَاهِلُ، وَقَسْماً لَا يَعْرِفُهُ إِلَّا مَنْ صَفَا ذَهْنَهُ وَلَطَفَ حَسَّهُ وَصَحَّ تَمَيُّزُهُ مِمَّنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ، وَقَسْماً إِلَّا اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ»^۱. یعنی: «خدای تعالی کلام خود را بر سه بخش تقسیم کرده است. بخشی از آن را چنان قرار داده که دانا و نادان از آن آگاهی یابند. و بخشی دیگر را به صورتی فرستاده که مسلمانان پاک ذهن و برخوردار از احساسات لطیف و دارای شرح صدر، بدان معرفت یابند. و بخش سوم را جز خودش و فرشتگانش و راسخان در دانش کسی نمی‌داند». اگر صحت این حدیث را (چنانکه شیخ حر پذیرفته) قبول کنیم، روایت مزبور نشان می‌دهد که دو بخش از قرآن مجید، درخور فهم و استدلال و مایه درک و استنباط مسلمانان قرار داده شده است. و همین موضوع، نظریه شیخ را ابطال می‌کند که را هر گونه استنباط از قرآن را - جز در سایه حدیث - بر مسلمانان مسدود می‌پنداشته است. اما بخش سوم که آگاهی از آن ویژه خدای تعالی و فرشتگان و راسخان در علم شمرده شده اگر با ملاک قرآنی سنجیده شود، جز تأویل متشابهات قرآن چیزی نیست چنانکه می‌فرماید:

﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَأَمَّنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ [آل عمران: ۷].

و «تأویل» در اصطلاح قرآن، با «ترجمه و توضیح» تفاوت دارد زیرا تأویل از قبیل معانی لفظی نیست بلکه با مصادیق آیات پیوند دارد چنانکه می‌فرماید:

﴿يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ﴾ [الأعراف: ۵۳].

«روزی که تأویلش می‌آید».

و نیز می‌فرماید:

﴿وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ﴾ [یونس: ۳۹].

«و هنوز تأویلش به سوی آنان نیامده است».

و به قول صاحب تفسیر المیزان: «أن التأويل ليس من المفاهيم التي هي مداليل للألفاظ بل هو من الأمور الخارجية العينية»^۱. «تأویل، از مفاهیمی نیست که الفاظ بر آنها دلالت دارند بلکه از امور خارجی و عینی است».

اما شیخ حر برای آنکه حدیث مذکور با عنوان اصلی باب، ناسازگار نیاید، بخش سوم را با احکام فرعی قرآن یعنی حلال و حرام آن تطبیق می‌کند و می‌نویسد:

أقول: لا يخفى أن آيات الأحكام النظرية كلها من القسم الثالث.^۲

یعنی: «من گوئیم: مخفی نماند که تمام آیات احکام نسبت به مطالب نظری در قرآن کریم، از بخش سوم شمرده می‌شوند»!

غافل از آنکه معنای آیات احکام (حلال و حرام) برای ما قابل فهم است، برعکس تأویل متشابهات که آنها را در نمی‌یابیم و از این رو در روایت رضوی علیه السلام آمده است که احادیث احکام را بر حلال و حرام موجود در قرآن مجید، عرضه کنید چنانکه می‌فرماید:

«فما ورد عليكم من خبرين مختلفين فاعرضوهما على كتاب الله، فما كان في

كتاب الله موجوداً حلالاً أو حراماً فاتبعوا ما وافق الكتاب...»^۳. یعنی: «چون

دو خبر مختلف بر شما وارد شد، آن دو را بر کتاب خدا عرضه کنید و خبری را که با حلال و حرام موجود در کتاب خدا سازگار بود، پیروی نمایید».

۱- به تفسیر المیزان، ذیل آیه سوره آل عمران بنگرید.

۲- وسایل الشیعة، ج ۱۸، ص ۱۴۳.

۳- وسایل الشیعة، ج ۱۸، ص ۸۲.

پس اگر معنای آیات احکام از قرآن کریم مستقلاً فهمیده نشود، چگونه می‌توانیم به کمک قرآن، خبر صحیح را از سقیم بشناسیم و از آن پیروی کنیم؟!.

همانگونه که گفتیم شیخ در کتاب «الفوائد الطوسیه» نیز پافشاری بسیاری در عدم حجیت ظاهر قرآن می‌نماید ولی در پایان بحث خود سخنانی می‌آورد که همه دلالتش را بی‌اثر می‌کند! وی در ذیل آن بحث، این پرسش را مطرح می‌سازد که اگر قرار باشد ظاهر قرآن را حجت ندانیم پس چه فایده‌ای بر قرآن کریم مترتب است؟ و چرا رسول خدا ﷺ در حدیث «ثقلین» کتاب خدا را با عترت قرین فرموده است؟!.

از جمله پاسخ‌هایی که شیخ حر بدین پرسش می‌دهد آنست که می‌نویسد:

«إنه مرجح قوی عند تعارض أخبار العترة»^۱.

یعنی: «قرآن، به هنگام تعارض اخباری که از عترت رسیده، ترجیح‌دهنده‌ای نیرومند است»!.

باز می‌نویسد:

«إنه مؤید عظیم لأحادیث العترة»^۲.

یعنی: «قرآن، یاور بزرگی برای احادیث عترت است».

و همچنین می‌گوید:

«إنه مشتمل على مطالب مهمة متواترة فيه، صريحة مؤيدة للأدلة العقلية القطعية كآيات التوحيد والعدل والإخبار بالقيامة وبطلان تكليف ما لا يطاق وغير ذلك»^۳. یعنی: «قرآن، مطالب مهم و متواتر و روشنی را در بردارد که دلایل

۱- الفوائد الطوسیه، ص ۱۹۴، چاپ قم [المطبعة العلمية].

۲- الفوائد الطوسیه، ص ۱۹۴، چاپ قم.

۳- الفوائد الطوسیه، ص ۱۹۴، چاپ قم.

عقلی قطعی، آنها را تأیید می‌کند مانند آیات توحید و عدل و گزارش قیامت و باطل بودن تکلیف فوق طاقت و جز اینها».

باز می‌گوید:

«إن فيه من الحكم والآداب النافعة المتواترة الضرورية ما لا يحصى»^۱.
یعنی: «در قرآن، حکمت‌ها و آداب سودمند و متواتر و ضروری آنقدر وجود دارد که به شمار نمی‌آید»!

باید از شیخ حر پرسید: اگر ظاهر قرآن حجت نباشد، چگونه می‌تواند ملاک ترجیح در میان اخبار متعارض به شمار آید؟! و اگر معانی قرآن، فهمیده نشود چگونه می‌توانیم برای تأیید روایات عترت، از قرآن کمک بگیریم؟! و اگر دلالت قرآن، معتبر نباشد چگونه می‌توان مطالب مهم و آداب سودمند و ضروری را از آن بدست آورد؟! شیخ حر گاهی عذر می‌آورد که بر مدلول قرآن (بدون رجوع به حدیث) نمی‌توان اعتماد نمود چون قرآن، ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و عام و خاص و ظاهر و باطن دارد!^۲ در پاسخ وی باید گفت که: احادیث هم ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و عام و خاص و ظاهر و باطن دارند، پس بدان‌ها نیز نباید اعتماد کرد و در نتیجه، چیزی را از اسلام باقی می‌ماند! در «اصول کافی» آمده است که امیر مؤمنان علی علیه السلام فرمود:

«أن في أیدی الناس حقاً وباطلاً وكذباً وناسخاً ومنسوخاً وعاماً وخاصاً ومحكماً ومتشابهاً...»^۳.

۱- الفوائد الطوسية، ص ۱۹۵.

۲- رجوع شود به الفوائد الطوسية، ص ۳۶۵.

۳- الأصول من الكافي، ج ۱، ص ۶۲.

همچنین در «عیون أخبار الرضا علیه السلام» می‌خوانیم که أبوالحسن رضا علیه السلام فرمود: إن فی أخبارنا متشابه کمتشابه القرآن^۱. و باز در اصول کافی آمده است که أبوعبدالله صادق علیه السلام فرمود: إن الحديث ينسخ كما ينسخ القرآن^۲. این احادیث چنانکه ملاحظه می‌شوند از وجود محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ در روایات خبر می‌دهند.

پیدا است که راه حل این مشکل، ترک قرآن و حدیث و انکار حجیت آن دو نیست بلکه لازم است با انواع آیات و احادیث آشنا شویم و حکم هر کدام را در جای خود نهیم چنانکه در کتاب «عیون» از أبوالحسن رضا علیه السلام مروی است که فرمود: «من رد متشابه القرآن إلى محکمه هدی إلى صراطٍ مستقیم»^۳. یعنی: «هر کس متشابه قرآن را به محکم آن باز گرداند، به راهی راست رهنمون شده است».

بنابراین، شیخ حر با وجود شدت علاقه به اخبار و طریقه اخباریین، گاهی از نصوص اخبار و قواعد فهم آنها دور شده است با این حال در تفاوت میان روش اصولی‌ها و اخباری‌ها می‌نویسد:

«إن الأصولیین یقولون بجواز الاجتهاد فی الأحکام بل وجوبه، والأخباریون بعدم جواز العمل بغير نص!»^۴. یعنی: «اصولی‌ها، اجتهاد در احکام را جایز می‌دانند بلکه آن را واجب می‌شمردند. و اخباری‌ها روا نمی‌دانند که به چیزی جز نص حدیث عمل شود»!

در اینجا شیخ حر، اجتهاد را -به طرفداری از اخباری‌ها- انکار می‌نماید با اینکه مراتب فهم افراد در شناخت آیات و احادیث -با توجه به انواع گوناگون آنها- مختلف

۱- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۶۰.

۲- الأصول من الکافی، ج ۱، ص ۶۵.

۳- عیون أخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۶۰.

۴- الفوائد الطوسیه، ص ۴۴۷.

است و از این رو برای درک و فهم درست و دقیق ناگزیر باید به کوشش و اجتهاد برخاست چنانکه در «اصول کافی» از ابو عبدالله صادق علیه السلام وارد شده که فرمود:

«إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ خُطِبَ النَّاسُ فِي مَسْجِدِ الْخَيْفِ فَقَالَ: نَصْرَ اللَّهِ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوْعَاها وَحَفْظَهَا وَبَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا فَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ غَيْرِ فَقِيهٍ وَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ...»^۱. یعنی: «رسول خدا صلی الله علیه و آله در مسجد خیف برای مردم سخنرانی نمود و فرمود: خدا، بنده‌ای را شادمان گرداند که سخن مرا بشنود و آن را حرف کند و به کسی که آن سخن را نشنیده، برساند. چه بسا شخصی که حامل پیامی عالمانه است ولی خود آن را نمی‌فهمد و چه بسا کسی که آن پیام را به فردی فهمیده‌تر از خود می‌رساند...».

بنابراین، نه از آثار شرع باید فاصله گرفت و نه اجتهاد در فهم آنها را باید انکار نمود. از این رو رای شیخ، مقرون به صواب به نظر نمی‌رسد مگر آنکه مرادش از «اجتهاد» تحصیل ظنون و آراء بی‌اساس باشد که در این صورت جا دارد سخن «محقق حلی» را در کتاب مشهور «المعتبر» به یاد آورد که گوید:

«اعلم أنك مخبر في حال فتواك عن ربك بلسان شرعه، فما أسعدك إن أخذت بالجزم و ما أخيبك إن بنيت على الوهم فاجعل فهمك تلقاء قوله تعالى: ﴿وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾». یعنی: «بدان که تو به هنگام فتوی دادن، از خدای خویش خبر می‌دهی و به زیان شریعت او سخن می‌گویی پس اگر (راه) یقین را پیش گرفتی چه سعادتمندی! و چنانکه بنای کار را بر وهم و پندار نهادی، چه زیانکاری! پس فهم خود را در برابر این کلام خدای بزرگ قرار ده که می‌فرماید:

﴿وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [الأعراف: ۳۳].

«و اینکه اموری را از روی نادانی و جهالت به خدا نسبت دهید (حرام کرده است)».

تفاوت آراء اصولی و اخباری

در این فصل، به تفاوت آراء اصولی‌ها و اخباری‌ها به طور وسیع نگاه می‌کنیم و به بررسی و نقد آنها می‌پردازیم. برای آشنایی با این تفاوت‌ها، علاوه بر کتاب‌های طرفین، سه فهرست در دسترس داریم. یکی رساله «فاروق الحق» اثر سید محمد دسُفوری که در حاشیه کتاب شیخ جعفر کاشف الغطاء (الحق المبین) به چاپ رسیده است. دوم مقاله‌ای که شیخ حر عاملی در کتاب «الفوائد الطوسیه» در این باره ترتیب داده است. سوم آنچه کاشف الغطاء از اختلاف اصولی و اخباری در پایین کتاب «الحق المبین» گزارش کرده است.

از میان این سه فهرست، رساله «فاروق الحق» جامع‌تر و مفصل‌تر از همه به نظر می‌رسد و نویسنده که خود از علمای اصولی شمرده می‌شود در آغاز رساله‌اش آورده که فهرست خود را از کتب اخباری‌ها چون «منیه الممارسین» و «لسان الخواص» و «منبع الحیوه» و «رساله القسوره» و آثار سید نعمه‌الله جزائری و فیض کاشانی و محمد امین استرآبادی و جز ایشان فراهم آورده است. ما در اینجا به استناد آثار فوق، تفاوت‌های چشمگیری و برجسته آراء طرفین را می‌آوریم.

۱- نخستین اختلافی که رساله «فاروق الحق» میان اصولی‌ها و اخباری‌ها نشان داده، درباره «حجیت عقل» است، دسُفوری می‌نویسد:

«أول ما نحرره من اختلافهم البحث في حجية دليل العقل!».

سپس توضیح می‌دهد که: اصولی‌ها، احکام عقلی را حجت می‌شمارند، بر خلاف «اشاعره» که حُسن و قُبْح عقلی را انکار می‌نمایند (و به حُسن و قبح شرعی قائلند). اما

اخباری‌ها هر چند به حسن و قبح عقلی اذعان دارند ولی «حجیت» آن را نمی‌پذیرند و در این باره دو عذر آورده‌اند. یکی آنکه عقل، خشنودی و ناخشنودی خدا را نمی‌تواند درک کند. دوم آنکه اگر هم این امر را قاطعانه دریابد، اطاعت حکم عقل بر ما واجب نمی‌شود چنانکه اطمینان به صحت رؤیا، تکلیفی را بر عهده ما نمی‌گذارد!

دسفوری خود، به این شبهه پاسخ می‌دهد که: چنین قولی اساساً نامعقول است زیرا پذیرش اوامر لفظی که در شریعت آمده، نیز بنا به حکم عقل است.

البته سخن دسفوری، منطقی و درست است ولی برخی از اخباری‌ها (همچون شیخ یوسف بحرانی) رای معتدلی درباره حجیت عقل فطری اظهار داشته‌اند که با دفاع دسفوری برخورد ندارد و ما، در گذشته از آن یاد کردیم^۱.

درباره رؤیا باید گفت: به فرض آنکه قطع و یقین پیدا شد که رؤیایی از الهامات خدای تعالی است، در آن صورت موضوع تکلیف پیش می‌آید و گرنه، ابراهیم خلیل الرحمن علیه الصلوة والسلام نباید در صدد ذبح فرزندش براید! ولی مشکل در اینجا است که دسترسی به یقین مزبور، از راه رؤیا برای ما عادتاً ممکن نیست.

اما پاسخ از اصل مسئله که اخباری‌ها گویند: عقل، حسن و قبح امور را درمی‌یابد ولی راه به خشنودی و ناخشنودی خدا ندارد! اینست که: عقل به تعلیم خدای تعالی بر ادراک حسن و قبح امور توانا شده و از این رو حکم صحیح عقل، حکم خدا است و تحسین و تقبیح عقل، از رضایت و عدم رضای حق - سبحانه و تعالی - حکایت می‌کند. انکار این معنی اساس نبوت را دچار اشکال می‌نماید چون تصدیق پیامبر ﷺ نیز موکول به حکم عقل است.

۲- دسفوری، دومین اختلاف میان اصولی و اخباری را چنین توضیح می‌دهد:

«إن الأخباریین يجوزون تأخیر البیان عن وقت الحاجة و من صرح به عنهم

۱- به فصل «شیخ یوسف بحرانی و وحید بهبهانی» نگاه کنید.

المولی محمد امین الاسترآبادی رحمته فی الفوائد المدنیة والشیخ سلیمان بن عبد الله جعلها من فروق الأخباری و الأصولی ومنعه المجتهدون كافة». یعنی: «اخباری‌ها، تأخیر بیان از وقت حاجت را جایز می‌شمردند و از میان اخباریون، محمد امین استرآبادی در کتاب فوائد مدنیة و شیخ سلیمان بن عبد الله در کتاب منیه الممارسین، بدین امر تصریح نموده‌اند و شخص اخیر، این موضوع را از تفاوت‌های اخباری و اصولی بر شمرده است ولی عموم مجتهدان با این رای مخالفند».

اصولی‌ها تأخیر بیان از وقت «خطاب» را جایز می‌شمردند و می‌گویند مانعی ندارد که در شرع به کسانی خطاب شود که کاری را انجام دهند ولی توضیح آن عمل به تأخیر افتد (تا در این مدت آنها آماده گردند) ولی چون هنگام اجراء فرارسد و «حاجت» به آگاهی از تفصیل عمل پیش آید، دیگر تأخیر بیان روا نیست و از حکمت شریعت دور است. این مسئله عقلاً به صورتی است که شیخ یوسف بحرانی در کتاب «حدائق» از قول شیخ سلیمان بحرانی آورده که وی می‌گفت:

«لو ورد علینا فی مثل هذه المسألة ألف حدیث لما عملنا به لأنه معارض لما قام علیه الدلیل العقلی و النقلی من عدم جواز تأخیر البیان عن وقت الحاجة»^۱. یعنی: «اگر در این مسئله، هزار حدیث بر ما وارد شود، بدان‌ها ترتیب اثر نمی‌دهیم زیرا با امری مخالفت دارد که دلیل عقلی و نقلی بر درستی آن قائم شده است و این امر، همان تأخیر بیان از وقت حاجت است». و شگفتا که خود شیخ یوسف، به استناد برخی از اخبار آحاد، تأخیر بیان مزبور را جایز می‌شمرد و شیخ سلیمان را به داشتن تعصب محکوم می‌کند و درباره نظر وی می‌نویسد: «وهو كما

تری اجتهاد صرف و تعصب بحث!«^۱.

در اینجا تفاوت سلیقه کسی که «تسلیم حدیث» است از آن کس که بر «دلیل عقلی» اعتماد می‌ورزد به خوبی نمایان می‌شود.

۳- دسفوری درباره اختلاف دیگری که میان آراء اصولی‌ها و اخباری‌ها وجود دارد، چنین می‌نویسد:

«إن الأخباری يدعی قطعية صدور الكتب الأربعة إلا خبراً لم يعمل به الشيخ في التهذيب و صار المجتهدون يبحثون عن كل خبر». یعنی: «اخباری ادعا می‌کند که همه اخبار کتب اربعه (کافی، فقیه، تهذیب و استبصار) به طور قطع از پیامبر خدا ﷺ و امامان علیهم السلام صادر شده‌اند مگر خبری که شیخ طوسی در کتاب تهذیب بدان ترتیب اثر نداده است ولی مجتهدان درباره تمام اخبار به بحث و کاوش می‌پردازند».

دسفوری در ذیل این تفاوت، می‌گوید: مبنای اختلاف مزبور آنست که اخباری‌ها، تصحیح اخبار از سوی دیگران را می‌پذیرند ولی اصولی‌ها این امر را نوعی از «تقلید» می‌دانند که بر مجتهدان روا نیست.

جالب است که بدانیم اخباری‌ها در عین حال، با تقلید موافق نیستند و به طور کلی تقلید از غیر معصوم را حرام می‌دانند!

۴- باز دسفوری می‌نویسد:

«إن أصل الإباحة حجة عند الأصولی ولیس بحجة عند الأخباری».

یعنی: «اصل اباحه، نزد اصولی حجت است و به نظر اخباری، حجت نیست». مقصود آنست که اصولیان هر چیز را حلال می‌شمارند مگر آنکه خلافش از طریق شرع به اثبات رسیده باشد ولی اخباری‌ها، به چنین امری عقیده ندارند و «اصل اباحه» را حجت نمی‌دانند.

علمای اصول در اثبات «أصله الإباحه» آیات متعددی از قرآن کریم را گواه آورده‌اند که از جمله، آیات ذیل را می‌توان یاد کرد:

﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾ [البقرة: ۲۹].

«اوست کسی که هر چه در زمین است، برای شما آفرید.»

﴿يَتَأْتِيهَا النَّاسُ كُلُّهُمْ مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَلًا طَيِّبًا﴾ [البقرة: ۱۶۸].

«ای مردم! از آنچه در زمین است بخورید که حلال و پاکیزه است.»

﴿أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ [لقمان: ۲۰].

«آیا ندیدید که خدا آنچه را در زمین و آنچه را در آسمان‌ها است برای شما تسخیر کرد؟»

﴿وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ﴾ [الأنعام: ۱۱۹].

«همانا (خدا) آنچه را بر شما حرام کرده برایتان توضیح داده است.»

اخباری‌ها این آیات را وافی به مقصود ندانسته‌اند (چنانکه شیخ حر عاملی در کتاب «الفوائد الطوسیه» دلالت آنها را بر اصل اباحه انکار می‌کند)^۱ و گفته‌اند که جهان، ملک خدا است و در ملک کسی بدون «إذن» مالکش نتوان تصرف نمود. شریف مرتضی در کتاب «الذریعة» به این اشکال قدیمی پاسخ داده^۲ و گفته است که: دلیل عقلی بر رضایت مالک، از اذن لفظی وی اعتبار بیشتری دارد. مثلاً اگر کسی آب آشامیدنی را به شکل معمول، در معرض استفاده رهگذران قرار دهد، هیچ نیازی نیست که افراد تشنه، از مالک آب، اجازه آشامیدن بگیرند و اگر در دلالت الفاظ مالک بر رضایت او، جای شک پیش آید، در عمل وی جای تردید نیست. و

۱- به کتاب «الفوائد الطوسیه»، ص ۴۸۱ به بعد نگاه کنید.

۲- به کتاب «الذریعة إلى اصول الشریعة»، ج ۲، ص ۸۲۱ بنگرید.

همچنین اگر کسی غذایی را حاضر سازد و میهمانی را بر سفره نشاند، عقل حکم می‌کند که میهمان مزبور، به اجازه لفظی از مالک طعام نیازی ندارد و به قول مشهور: این اشاره، از تصریح رساتر است! «هذه الإشارة أبلغ من التصريح».

باید گفت که آیات شریفه قرآنی نیز به همین دلیل عقلی، ارشاد فرموده‌اند چنانکه در سوره طه می‌خوانیم:

﴿وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّن نَّبَاتٍ شَتَّىٰ ۖ كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَمَكُمُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ [طه: ۵۳-۵۴].

«از آسمان آبی فروفرستاد پس بدان آب، انواعی از گیاهان گوناگون را برآوردیم * بخورید و دام‌هایتان را بچرانید که در این امر، نشانه‌هایی برای خردمندان است».

ناگفته نماند که قبول «اصل اباحه» و انکار آن، در فتاوی‌ای فقهی تفاوت بسیاری پدید می‌آورد زیرا کسی که بر این اصل، اعتماد می‌ورزد، اموری را که شارع از آنها ساکت است بر جواز و اباحه حمل می‌کند و برعکس، مخالفان اصل مزبور، سکوت شارع را نشانه اذن ندادن او می‌شمرند و در نتیجه، به حرمت امور قائل می‌شوند!

۵- همچنین دسغوری می‌نویسد:

«أن الأصوليين يرون كتاب الله حجة يعمل عليه والأخباري لا يعمل بكتاب الله تعالى». یعنی: «دیدگاه اصولی‌ها اینست که کتاب خدا، حجت شمرده می‌شود و باید مورد عمل قرار گیرد. اما اخباری، به کتاب خدای بزرگ عمل نمی‌کند (و بدون رجوع به حدیث، آن را حجت نمی‌داند)».

ما این مسئله را در صفحات پیشین پیگیری نمودیم و به اندازه کافی در پیرامون آن سخن گفتیم. در اینجا نکته‌ای را بر آنچه گذشت می‌افزاییم که اخباری‌ها برای الزام اصولیین در این مسئله، گاهی به ظواهر آیات قرآن استناد می‌نمایند و مثلاً ادعا

می‌کند که آیه ۴۴ از سوره نحل نشان می‌دهد که قرآن مجید، بدون توضیح پیامبر ﷺ فهمیده نمی‌شود و نمی‌تواند حجت باشد!

چنانکه در سوره نحل می‌فرماید:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [النحل: ۴۴].

«این ذکر (قرآن) را بر تو فروفرستادیم تا برای مردم آنچه را که به سوی ایشان نازل شده تبیین کنی و شاید که بیاندیشند».

در برابر این اشکال چند پاسخ داریم:

اول: آنکه اخباری‌ها ادعا دارند که این آیه شریفه را بدون توضیح پیامبر ﷺ فهمیده‌اند، به ویژه که حدیثی از رسول خدا ﷺ یا امامان علیهم‌السلام در تفسیر آیه مذکور نرسیده است. و البته این ادعا، قول اصلی ایشان را که هیچ آیه‌ای بدون حدیث، فهمیده نمی‌شود، نقض می‌کند!

دوم: آنکه احتمال داده شده که «لتبین» در آیه کریمه برای «تبلیغ و اداء» بکار رفته است، نه برای «توضیح و تفسیر» چنانکه علمای فریقین (شیعه و سنی) این احتمال را آورده‌اند. به عنوان نمونه سید مرتضی در کتاب «الذریعة» می‌نویسد:

«قيل: إن المراد ههنا بالبيان، التبليغ والأداء»^۱.

یعنی: «گفته شده که مراد از بیان در اینجا، همان تبلیغ و اداء است».

در کتاب «المعتمد» اثر ابوالحسن بصری نیز آمده است:

«الشيخ أبوهاشم رحمه الله يحمل قوله تعالى: ﴿لِتُبَيِّنَ﴾ لتظهر لهم ذلك وتؤديه»^۱.

یعنی: «شیخ ابوهاشم (از ائمه معتزله) که خدایش رحمت کند، سخن خدای تعالی

را که فرمود [لتبین] بر این معنا حمل می‌کند که: قرآن را برای آنان اظهار نموده و ابلاغ کنی».

در خود قرآن کریم هم مکرر «تبیین» به معنای اظهار و ابلاغ آمده و به خصوص، در برابر «کتمان» بکار رفته است چنانکه می‌فرماید:

﴿لَتَبَيِّنَنَّهٗ وَلِلنَّاسِ وَلَا تَكُفُّوْهُ﴾ [آل عمران: ۱۸۷].

«تا آن را برای مردم آشکار کنید و به کتمانش نپردازید».

و همین که احتمال معنایی در آیه مورد بحث به میان آید، استدلال اخباری‌ها باطل می‌شود که: «إذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال».

سوم: آنکه اگر به فرض، لفظ «لتبین» برای توضیح و تفسیر استعمال شده باشد، باز هم نمی‌توان ادعا کرد که قرآن بدون حدیث، مطلقاً قابل فهم نیست زیرا توضیح و تفسیر شامل مجملات قرآن (مانند ﴿أَقِمْوْا الصَّلَاةَ وَعَاقِلُوا الزَّكَاةَ﴾ و امثال اینها) می‌شود نه شامل مبینات قرآن که پیامبر اکرم ﷺ فقط آنها را بر مردم می‌خوانده است چنانکه می‌فرماید:

﴿رَسُولًا يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ﴾ [الطلاق: ۱۱].

«رسولی که آیات روشن (و روشنگر) خدا را بر شما می‌خواند».

بنابراین، اخباری‌ها نمی‌توانند از آیه مذکور، برای اثبات نظرشان بهره گیرند و اساساً راه استدلال به قرآنی که ادعا دارند برای ما قابل فهم نیست! به روی آنان بسته است.

۶- همچنین دسفوری از قول شیخ عبدالله بن صالح بحرینی^۲ می‌نویسد:

۱- المعتمد فی أصول الفقه، ج ۱، ص ۲۹۴، چاپ لبنان (دارالکتب العلمیة).

۲- شیخ عبدالله بن صالح سماهیجی بحرینی از علمای اخباری بوده و با مجتهدان به سخنی مخالفت می‌نموده است. اثر مشهور وی کتاب «منية الممارسين» نام دارد، وفات وی در سال ۱۳۳۰ هجری قمری در بهبهان روی داده است.

«إن المجتهد يعمل بالظن والأخباری لا يعمل إلا بالعلم القطعی أو العادی الواصلی!». یعنی: «مجتهد، عمل به ظن می‌کند و اخباری جز به عمل قطعی یا به علم عادی که رابط است عمل نمی‌کند».

باید دانست که مجتهدان و اخباری‌ها هر دو دسته بر احادیث «کتب اربعه» و غیر آنها، عمل می‌کنند جز آنکه مجتهدان به نقد آن احادیث می‌پردازند و اخباری‌ها همه را می‌پذیرند. از طرفی بسیاری از احادیث مزبور، اخبار آحاد بشمار می‌آیند و قرینه صدقی به همراه ندارند و لذا ظنی الصدورند. مجتهدان، صداقت نشان می‌دهند و آنها را قطعی معرفی نمی‌کنند اما اخباری‌ها، احادیث کتب اربعه و دیگر کتب متداول حدیث را قطعی الصدور می‌پندارند. بنابراین هر دو دسته -اصولی و اخباری- به مظنه عمل می‌کنند ولی اخباری‌ها، نام این مظنه را «علم عادی» نهاده‌اند و در این باب با مجتهدان «نزاع اسمی» دارند! آری قدمای اصولیین اهل عمل به ظن نبودند و آن را حرام می‌شمردند چون ابن عقیل و ابن جنید و ابن ادریس و ابن براج و ابن قبه و امثال ایشان. این دسته خبر واحد را حجت نمی‌دانستند و بر طبق مدالیل آیات محکمت و اخبار متواتر یا روایات محفوف به قرائن، فتوی می‌دادند و نیز بنا بر اجماع و دلیل عقل حکم می‌کردند و از این رو آراء آنان در مقایسه با فتاوی مجتهدان متأخر، تفاوت بسیار دارد و کتاب «مختلف الشیعه فی احکام الشریعة» اثر علامه حلی، شاهد این تفاوت است.

اخباری‌ها همانگونه که پیش از این گفتیم ادعا می‌کنند که کتب اربعه و دیگر کتاب‌های معروف حدیث، از اصول قدیمی اخذ شده‌اند و همه آن اصول، به تصدیق ائمه علیهم‌السلام رسیده و نزد شیعه، معتبر و قطعی بوده‌اند در حالی که این ادعا درست نیست و در روایات آمده که شیعیان گاهی کتب متداول را به امامان علیهم‌السلام نشان می‌دادند ولی همه آنها مورد تصدیق ائمه علیهم‌السلام قرار نمی‌گرفت چنانکه روایت یونس

بن عبدالرحمن را قبلاً آوردیم که گفت: کتاب‌های اصحاب امام صادق علیه السلام را بر امام ابوالحسن رضا علیه السلام عرضه کردم: «فأنكر منها أحاديث كثيرة أن تكون من أحاديث أبي عبدالله عليه السلام!»^۱ یعنی: «امام رضا علیه السلام احادیث بسیاری از آنها را انکار نمود که از امام صادق علیه السلام باشند». مواردی هم که برخی از امامان علیهم السلام یکی از کتب موجود در زمان خود را تصدیق می‌نمودند، خود دلیل بر آنست که شیعیان، به همه آن کتاب‌ها اعتماد نداشتند و تا از امام وقت نمی‌پرسیدند خاطرشان آسوده نمی‌گشت و به کتابی اعتماد نمی‌کردند. در رجال کشی آمده است که بوری هراتی در سامراء به حضور امام حسن عسکری علیه السلام رسید و کتاب «یوم و لیل» اثر فضل بن شاذان نیشابوری را به امام عرضه داشت و گفت که می‌خواهم در این کتاب نظر افکنید (و صحت و سقم آن را بیان فرمایید): «فلما نظر فيه و تصفحه ورقة ورقة، قال هذا صحيح ينبغی أن يعمل^۲ به». یعنی: «چون (امام عسکری علیه السلام) در آن کتاب نظر افکند و ورق به ورق آن را ملاحظه کرد، فرمود: این کتاب، صحیح است و جا دارد که بدان عمل شود». اگر شیعه تمام کتب متداول حدیث را در آن روزگار صحیح می‌شمرد. بوری هراتی چه نیازی داشت که رساله فضل بن شاذان را بر امام عرض کند؟ و چرا باید امام عسکری علیه السلام کتاب ابن شاذان را (که از اصول قدیمی بوده است) صفحه به صفحه تورق نماید و سپس آن را تصدیق فرماید؟ اخباری‌ها این آثار را قبول دارند ولی باز هم مفاد کتب حدیث را قطعی الصدور می‌پندارند!

۷- همچنین دسغوری از قول شیخ عبدالله بن صالح در کتاب «منیه الممارسین» می‌نویسد: «إن الأخباری لا یعمل بالاستصحاب إلا ما ورد علیه نص خاص مثل: کل شیء طاهر حتی تعلم أنه قدر». یعنی: «اخباری به قاعده کلی

۱- رجوع شود به رجال الکشی، ص ۲۲۴.

۲- رجال الکشی، ص ۵۳۸.

استصحاب عمل نمی‌کند مگر در آنجا که نص خاص وارد شده است مانند آنچه در حدیث آمده که: هر چیزی پاک است تا آنکه بر نجاستش علم پیدا کنی».

اهل الصول برای «استصحاب» تعاریف گوناگونی آورده‌اند که از همه خلاصه‌تر عبارت «إبقاء ماكان» است. سپس آن را به اقسامی چند تقسیم کرده‌اند و همه اصولیین در حجیت تمام اقسام استصحاب متفق القول نیستند ولی در اصل قاعده نتوان تشکیک نمود به ویژه که (علاوه بر سیره عقلاء) آثار متعددی در این باره از امامان علیهم‌السلام رسیده که مخصوصاً بر اخباری‌ها، حجت است مانند روایت خصال اثر شیخ صدوق از امیرمؤمنان علی علیه‌السلام که در ضمن آن آمده است:

«من كان على يقين فشك، فليمض على يقينه، فإن الشك لا ينقض اليقين»^۱.
یعنی: «هر کس بر امری یقین داشته باشد سپس در آن شک کند، باید بر یقین پیشین خود رفتار نماید زیرا که شک، یقین را نقض نمی‌کند».

شیخ حر عاملی در کتاب «الفوائد الطوسیه» این قبیل احادیث را مربوط به «موضوعات شرعی» می‌داند نه «احکام شرع»^۲ و به هر صورت، حتی شیخ حر که با شدت از اخباری‌ها دفاع می‌نماید، نیز نوعی از استصحاب را می‌پذیرد. اصولی‌ها در این مسئله‌ها با تفصیل بیشتری بحث نموده‌اند به ویژه اصولی برجسته و شهر امامیه، شیخ مرتضی انصاری که در کتاب «فوائد الأصول» درباره استصحاب و اقسام آن، به طور گسترده سخن گفته است.^۳

۱- به کتاب «الخصال»، ص ۶۱۹، چاپ قم نگاه کنید.

۲- به «الفوائد الطوسیه»، ص ۲۰۸ بنگرید.

۳- به نظر شیخ انصاری از نکات اساسی این بحث یکی آنست که: اگر شک در «مقتضی» پیش آید، استصحاب جاری نمی‌شود و چنانچه شک در «مانع» پدید آید، استصحاب جریان می‌یابد (برای دیدن سایر نکات و دقایق این بحث به فوائد الأصول رجوع کنید).

۸- دسفوری به نقل از کتاب «منیه الممارسین» دوباره می نویسد:

«إن المجتهدين يقولون لا يبلغ رتبة الفتوى وفهم الحديث إلا من اجتهد في الكلام والأصول والنحو واللغة والمنطق وبعضهم اعتبر خمسة عشر علماً. ولا يعتبر الأخباري إلا معرفة كلام العرب، منها بعض النحو والصرف بل ذهب بعضهم إلى أنه لا يعتبر إلا معرفة اصطلاحات أهل البيت عليه السلام». یعنی: «مجتهدان گویند کسی به درجه فتوی و فهم حدیث نمی رسد مگر آنکه در علم کلان و اصول فقه و نحو و لغت و منطق به مرتبه اجتهاد رسیده باشد و برخی از ایشان پانزده علم را در این باره شرط می دانند. و اخباری ها جز شناخت زبان عرب و بخشی از نحو و صرف، چیزی را معتبر نمی شمردند بلکه برخی از آنان بر این قول رفته اند که جز آشنایی با اصطلاحات اهل بیت عليه السلام دانستن هیچ علمی معتبر نیست»!

باید یادآور شویم که دانش «قرآن شناسی» که اهم علوم اسلامی بشمار می آید و شرط ضروری برای فهم دین و امر فقاہت است، متأسفانه در متن بالا دیده نمی شود و به جای آن از اجتهاد در کلام و منطق یاد شده است که نه شرط شناخت قرآن و سنت است و نه لازمه فقاہت! ضمناً! اخباری ها نیز با ترک «علم اصول» و «درايه الحديث» به ساده اندیشی روی آورده اند که با فهم دقیق دین سازگار نیست.

۹- همچنین دسفوری می نویسد:

«إن المجتهدين يطلون تقليد المجتهد المیت ويقولون لا قول للمیت. والأخباري يقول: إن الحق لا يتغير بالموت والحياة!». یعنی: «مجتهدان، تقلید مجتهدی را که مرده است باطل می شمارند و می گویند که برای مرده، هیچ قولی نیست. و اخباری ها می گویند: حق، با مرگ و زندگی تغییر نمی کند». به نظر نویسنده، مسئله مزبور بستگی دارد به اینکه از چه منظری به مجتهدین و

شأن ایشان نگاه کنیم؟ اگر کسی بر مجتهد یا فقیه اسلامی، صرفاً به عنوان «حاکم شرع» بنگرد یعنی او را تنها بازگوکننده احکام خدا بداند، در آن صورت با مرگش، قول وی باطل نخواهد شد چنانکه با فوت رسول اکرم ﷺ و ائمه اهل بیت علیهم السلام اقوال ایشان پایدار مانده و هرگز باطل نگشت، ولی چنانچه مجتهد را «حاکم شرع» بداند، در آن صورت با مرگش، فرماندهی خود را از دست می‌دهد. و جای شبهه نیست که هر مجتهدی لااقل به هنگام «إفتاء» می‌کوشد تا «حکم الله» را کشف و ارائه کند هر چند در آن هنگام، شئون دیگری (مانند قضاء و حکومت) نیز داشته باشد. پس می‌توان مجتهد را بعد از مرگش نیز معتبر دانست ولی البته در مسائل جدید یا رویدادهای تازه (الحوادث الواقعة) به مجتهد زنده باید رجوع کرد. بعضی گفته‌اند که: ادله تقلید، ناظر به تبعیت از مجتهد زنده است. پس قول مجتهدی که وفات کرده حجت نیست. به نظر ما ادله مزبور، قول مجتهد را به اعتبار کاشفیت آن از حکم خداوند، حجت می‌شمرد نه به اعتبار حیات شخصی وی و لذا حجت قول مجتهد با مرگش زائل نمی‌شود.

ممکن است گفته شود که قول مجتهد، به نظر خودش کاشف از قول خدا و رسول ﷺ است نه به نظر دیگران. پاسخ اینست که: سخن از مجتهدی است که مرجعیت دارد پس قول وی، به نظر دیگران نیز کاشف از قول خدا و رسول ﷺ است مگر آنکه خلافتش به اثبات رسد و این امر هم بستگی به مرگ آن مرجع ندارد، در زمان حیاتش نیز اگر ثابت شود که قول وی، بر خلاف قول خدا و رسول ﷺ است از اعتبار ساقط می‌گردد.

بعضی به قیاس «قاضی» و «مفتی» پرداخته و گفته‌اند: «كما أن القضاء لا يقع من الميت كان الإفتاء كذلك!» پاسخ اینست که: در قضاء، تطبیق حکم با موضوع، صورت می‌گیرد و در إفتاء، به کشف اصل حکم می‌پردازد و حکم خدا

تغییر نمی‌پذیرد ولی موضوعات غالباً متغیرند و لذا به قاضی زنده نیاز می‌افتد اما از فتوای مجتهدی که فوت شده، می‌توان پیروی کرد. ادعای «اجماع» درباره حرمت تقلید از مجتهد مزبور، نیز مسموع نیست زیرا عموم محدثان با این رای مخالفند و برخی چون سید نعمه‌الله جزائری رساله‌ای مستقل در رد آن نگاشته‌اند و «اجماع محصل» در این باره موجود نیست.

۱۰- همچنین دسفوری می‌نویسد:

«إن المجتهدين يقولون: إن أصاب المجتهد فله أجران وإن أخطأ فله أجر واحد. والأخباريون يقولون: المصيب مأجور والمخطئ آثم». یعنی: «مجتهدان می‌گویند: اگر مجتهد، به حق دست یابد در آن صورت دو پاداش دارد و چنانچه به خطا درافتد، یک پاداش برای او است (پاداش سعی در فهم حکم) - اما اخباری‌ها می‌گویند: کسی که به حق دست یابد البته پاداش دارد ولی چون خطا کرد، گناهکار است»!.

به نظر نویسنده، این مسئله تفصیلی دارد بدین صورت که گاهی شارع برای درک احکام، دلائل روشنی نصب نموده که چون کسی بدان‌ها رجوع کند و حکم خدا را به قصد قربت استخراج نماید، البته مأجور خواهد بود و چنانچه اهتمام به فهم دلائل شرعی نوزد و از راه بی‌مبالاتی فتوی دهد، گناهکار است. اما همیشه احکام دینی از نصوص شرع و دلائل روشن آن بدست نمی‌آید و لازمست که مجتهد بوسیله کنایات آیات و اشارت روایات یعنی از راه ریزه‌کاری‌های مدارک، پی به احکام برد. در این صورت خطای مجتهد مایه گناهکاری وی نیست به دلیل آنکه صحابه رسول‌الله ﷺ در چنین مواردی، یکدیگر را به ضلالت و گناهکاری محکوم نمی‌نمودند و هر یک می‌کوشیدن تا با دلیل و برهان، دیگری را قانع سازند و رفتار امیرمؤمنان علی علیه السلام با سایر صحابه نیز به همین شیوه بوده است.

۱۱- همچنين دسفوری از قول سيد نعمه‌الله جزائری در کتاب «منبع الحیوة» می‌نویسد: «إنه قد وقع التشاجر بين الأخباريين والأصوليين كثيرة. منها في معنى الفقه، فقال المجتهدون: إنه العلم بالأحكام الشرعية الفرعية المستدل على أعيانها بحيث لا يكون ضرورتها كوجود الصلوة والصوم والحج والزكاة وحرمة الزنا وهذه ليست بفقه عندهم. ومنع الأخباريون ذلك وقالوا: إن هذه طريقة الحكماء والمتكلمين الذين جعلوا أسماء الفنون عبارات عن المسائل النظرية التي في ذلك الفن وزعموا أن ذلك يجري في الفقه وليس كذلك إذ ليس لنا حكم لا يتوقف على السماع من المعصوم. ووضوح الدليل لا يستلزم بداهة المدلول». یعنی: «اختلاف بسیاری در میان اخباری‌ها و اصولیین رخ داده‌است از جمله در معنای فقه با یکدیگر اختلاف دارند. مجتهدان گویند: فقه، عبارتست از علم به احکام شرعی فرعی که از راه استدلال بر آنها بدست می‌آید به طوری که شامل ضروریات -مانند وجوب نماز و روزه و حج و زکات و حرمت زنا و امثال اینگونه احکام- نمی‌شود. آگاهی از این امور نزد مجتهدان، علم فقه به شمار نمی‌آید. ولی اخباری‌ها تعریف مذکور را رد کرده‌اند و گفته‌اند که این روش حکماء و متکلمان است که فنون مختلف را به مناسبت مسائل نظری آنها نامگذاری و تعریف می‌کنند. اصولیان پنداشته‌اند که این روش در فقه نیز می‌تواند جریان پیدا کند در حالی که چنین نیست زیرا ما هیچ حکمی نداریم که بر شنیدن از معصوم توقف نداشته باشد. به علاوه، وضوح دلیل، مستلزم بداهت مدول نیست».

نویسنده گوید: اگر اعتراض جزائری بر مجتهدان به دلیل آنست که تعریف فقه نزد ایشان به شکلی آمده که در ضمن احادیث اهل بیت علیهم‌السلام مذکور نیست! در این صورت لازمست که وی بر کتاب‌های خودشان مانند وسائل و حدائق و غیرهما نیز

اعتراض نماید زیرا که این کتاب‌ها، احادیث را به شکلی عنوان‌گذاری نموده و مرتب ساخته‌اند که در ضمن روایات اهل بیت علیهم‌السلام دیده نمی‌شود! و چنانچه اعتراض وی بر تعریفی است که مجتهدان از فقه و اجتهاد آورده‌اند (و ظاهراً این چنین است) در تعریف همه اصولیان از علم فقه، قید «غیرضروری» دیده نمی‌شود. همین اندازه گفته‌اند که: «هو العلم بالأحكام الشرعية الفرعية من أدلتها التفصيلية». و بنابر اینکه قید مزبور را در تعریف اجتهاد رعایت کنیم باید دانست که اجتهاد در لغت مثلاً در اسلام حرام است یا نماز و روزه واجب‌اند، نیازی به کوشش بسیار ندارد و هر کس (به ویژه اگر عرب زبان باشد) با رجوع به قرآن کریم، به سهولت از این امور آگاه می‌شود و محتاج به اجتهاد نیست. اجتهاد هنگامی پیش می‌آید که شخصی بخواهد مسائل غیرضروری را از راه ادله تفصیلی آنها دریابد و البته در این حال باید عام را از خاص و مطلق را از مقید و ناسخ را از منسوخ بازشناسد و بتواند اصول کلی را تفریع نماید یا فروع را به اصل آنها بازگرداند و قاعده بین ادله را به اجرا گذارد و خلاصه آنکه با ضوابط فقاہت آشنایی داشته باشد. تنها در این صورت، نیاز به اجتهاد پیش می‌آید و سپس دستیابی به آن حاصل می‌شود.

اما آنچه گوید که وضوح دلیل، مستلزم بداهت مدلول نیست. هر چند این موضوع در بسیاری از امور عقلی و نظری صحیح است ولی در امور فرعی و عملی اسلام، غالباً درست نیست و اعمالی که دلالت کتاب و سنت بر آنها بسیار روشن و واضح‌اند، فهم آنها نیز آسان است چرا که شریعت اسلام همانگونه که در قرآن کریم و حدیث نبوی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آمده شریعتی پیچیده و غامض نیست بلکه سهل و روشن و مبین است.

۱۲- و نیز دسغوری به نقل از کتاب «منیه الممارسین» می‌نویسد:

«إن المجتهدین یحکمون بصحة قواعد الأصول والأخباریون یوجبون الرجوع فی الأصول والفروع إلى الأحادیث». یعنی: «مجتهدان به درستی قواعد

اصول حکم می‌کنند ولی اخباری‌ها واجب می‌دانند که در اصول و فروع به احادیث رجوع شود». دسفوری پس از نقل این تفاوت، در دفاع از قواعد اصول می‌نویسد:

«ولا یخفی أن قواعد الأصول منها عرفیات لا مجال لهم لإنکار مجیئها، وبعضها عقلیات وهی قليلة، وبعضها أخذ من الأخبار. وأما العقل الظنی فالقیاس والرأی والاستحسان لا عمل علیه». یعنی: «مخفی نماند که برخی از قواعد اصول، به امور عرفی باز می‌گردند و برای اخباری‌ها در انکار جریان عرف، مجال نیست. و بخشی دیگر، از امور عقلی بشمار می‌آیند که تعداد آنها اندکند. و قسمتی هم از روایات گرفته شده‌اند. اما آن دلیل عقلی که به ظن و گمان می‌انجامد همچون قیاس و رأی و استحسان (در میان اصولی‌ها امامیه) معمول نیست».

نویسنده گوید: تا کنون دو کتاب از سوی اصولیین تألیف شده که کاربرد قواعد اصول را در روایات ائمه علیهم‌السلام نشان می‌دهند. یکی کتاب «أصل آل الرسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم» اثر میرزا محمد هاشم خوانساری (متوفی در سال ۱۳۱۸ هـ ق) است و دیگری کتاب «الأصول الأصلية» اثر سید عبدالله شیر (متوفی در سنه ۱۲۴۲ هـ ق). نویسندگان این دو کتاب کوشیده‌اند تا نظر مخالفان قواعد اصول را از طریق اخبار به سوی قواعد مزبور جلب کنند و هر چند همه روایاتی که گرد آورده‌اند، درخور وثوق نیست ولی احادیث ایشان روی هم‌رفته می‌توانند اخباری‌ها را به قبول بخشی از اصول ملزم سازند.

۱۳- همچنین دسفوری می‌نویسد:

«إن الأخباریین لا یجوزون الترحیح بالبراءة الأصلية عند تعارض الأخبار والمجتهدون یجوزونه». یعنی: «اخباری‌ها هنگام تعارض اخبار، جایز نمی‌دانند به کمک اصل براءت، خبری را بر خبر دیگر ترجیح دهند ولی مجتهدان این کار را جایز می‌شمزند».

باید دانست که مجتهدان دو دسته‌اند، یک دسته آنان که «خبر واحد» را حجت نمی‌دانند. تعارض حل‌نشدنی در اخبار برای این گروه مشکلی ایجاد نمی‌کند زیرا در اخبار متواتر و قطعی الصدور، تعارضی نیست. تعارض در اخبار آحاد پیش آمده که نزد ایشان نصیبی از حجیت ندارند و لذا سید مرتضی در «الذریعة» می‌نویسد:

«اعلم أنا كنا قد دللنا على أن خبر الواحد غير مقبول في الأحكام الشرعية فلا وجه لكلامنا في فروع هذا الأصل الذي دللنا على بطلانه، لأن الفرع تابع لأصله فلا حاجة بنا إلى الكلام على أن المراسيل مقبولة أو مردودة ولا على وجه ترجيح بعض الأخبار على بعض»^۱. یعنی: «بدان پیش از این مدلل ساختیم که خبر واحد در احکام شرعی پذیرفته نیست پس دیگر لزومی ندارد که در فروع این اصل سخن گوئیم که بطلان اصلش را ثابت کردیم زیرا فرع، تابع اصل خویش است. بنابراین نیازی نداریم که بحث نماییم آیا احادیث مرسل را باید پذیرفت یا باید رد کرد؟ و همچنین درباره دلیل ترجیح برخی از اخبار بر بعضی دیگر، حاجت به بحث نیست».

دسته دیگر از مجتهدان که خبر واحد را در احکام شرعی حجت می‌دانند، البته ایشان درگیر مبحث «تعارض اخبار» هستند ولی آنان در درجه نخست، به قواعدی که در روایات آمده (مانند عرض حدیث بر قرآن و...) عمل می‌کنند و اگر راه ترجیح از هر جهت، بسته بود، به اصل «برائت ذمه» روی می‌آورند.

اما اخباری‌ها بیش از همه، گرفتار «تعارض روایات» شده‌اند به ویژه احادیثی که دیگران به تضعیف آنها پرداخته‌اند، مورد قبول ایشان قرار گرفته است با وجود این، در «شبهات حکمیه تحریمیه» از تمسک به اصل برائت خودداری می‌نمایند و راه

توقف و احتیاط را در پیش می‌گیرند. شیخ یوسف بحرانی در کتاب «حدائق» این موضوع را چنین توضیح می‌دهد: «فاعلم أن البراءة الأصلية على قسمين، أحدهما: أنها عبارة عن نفى الوجوب في فعل وجودی إلى أن يثبت دليله بمعنى أن الأصل عدم الوجوب حتى يثبت دليله وهذا القسم مما لا خلاف ولا إشكال في صحة الاستدلال به والعمل عليه... وثانيهما: أنه عبارة عن نفى التحريم في فعل وجودی إلى أن يثبت دليله بمعنى أن الأصل، الاباحة وعدم التحريم في ذلك الفعل إلى أن يثبت دليل تحريمه وهذه البراءة الأصلية التي وقع النزاع فيها نفياً وإثباتاً. فالعامة كمالاً وأكثر أصحابنا على القول بها والتمسك في نفى الأحكام بها... وجملة علمائنا المحدثين وطائفة من الأصوليين على وجوب التوقف والاحتياط»^۱. یعنی: «بدان که برائت اصلی بر دو بخش است. بخش اول عبارتست از نفی وجوب در عمل وجودی تا به وسیله دلیل، خلافتش ثابت شود به معنای آنکه اصل، واجب نبودن هر عملی است تا دلیل وجوب آن به اثبات رسد. و در این بخش (میان اصولی‌ها و اخباری‌ها) اختلافی نیست و اشکالی در صحت استدلال و عمل به این قاعده پیش نمی‌آید... بخش دوم عبارتست از نفی تحریم در عمل وجودی تا با دلیل، خلافتش ثابت گردد به معنای آنکه اصل، مباح بودن و حرام نبودن هر عملی است تا دلیل تحریم آن به اثبات رسد. و این همان برائت اصلی است که مورد نزاع قرار گرفته و عده‌ای آن را نفی کرده‌اند و دسته‌ای به اثبات آن پرداخته‌اند. اهل سنت به طور کامل و اکثر علمای امامیه بر این قول رفته‌اند و در نفی محرمات، به این اصل تمسک جسته‌اند و عموم علمای اهل

حدیث (اخباری‌ها) و دسته‌ای از اصولی‌ها (قاعده مزبور را نپذیرفته‌اند و) بر وجوب توقف و احتیاط، نظر داده‌اند».

سپس شیخ یوسف، روایاتی را نقل می‌نماید که در آنها سفارش به احتیاط شده است. اما اصولی‌ها روایات احتیاط را حمل بر استحباب می‌کنند^۱ و گویند که دلیلی در میان نیست تا ادله قاعده برائت را اختصاص به بخش اول دهیم و شامل بخش دوم ندانیم. در اینجا ادله قاعده مزبور را به طور موجز یادآور می‌شویم:

۱- دلیل عقلی قاعده برائت: «قبح عقاب بلا بیان» است که شارع مقدس را منزّه از آن باید دانست.

۲- دلیل قرآنی قاعده، دو آیه ذیل شمرده می‌شوند:

﴿وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولًا﴾ [الإسراء: ۱۵].

«تا پیامبری نفرستیم عذاب‌کننده نیستیم».

﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَّا آتَتْهَا﴾ [الطلاق: ۷].

«خدا هیچکس را مکلف نمی‌کند مگر به اندازه‌ای که به او داده است».

۳- دلیل روایی قاعده مزبور، احادیث ذیل است:

«حدیث نبوی ﷺ: رفع عن أمتي تسعة، الخطأ والنسيان وما أكرهوا عليه

وما لا يعلمون^۲ و...». یعنی: «از امت من (گناه) نه چیز برداشته شده است: خطا و

فراموشی و چیزی که بر آن مجبور شدند و آنچه را که نمی‌دانند... تا پایان حدیث».

۱- سید نعمه‌الله جزائری در «منبع الحیوة» با مجتهدان در این باره موافقت نموده و می‌نویسد: أن

العمل بالاحتیاط غیر واجب لکنه راجع ومستحب استحباباً مؤكداً (منبع الحیوة، ص ۷۶،

چاپ بیرون، مؤسسه الأعلمی).

۲- الخصال، اثر محمد بن علی بن بابویه، ص ۴۱۷، چاپ قم (منشورات جماعة المدرسین).

حدیث علوی علیه السلام: «هم في سعة حتى يعلموا»^۱. یعنی: «ایشان در فراخی (و آزادی) هستند تا بدانند (آنگاه مکلف می شوند)».

حدیث جعفری علیه السلام: «ما حجت الله عن العباد فهو موضوع عنهم»^۲. یعنی: «آنچه را که خداوند از نظر بندگان پوشیده و مخفی داشته (مسئولیتش) از ایشان برداشته شده است».

چنانکه دانستیم اخباری ها مفاد این دلایل را در «شبهات حکمیه وجوبیه» جاری می دانند ولی در «شبهات حکمیه تحریمیه» احتیاط را واجب می شمردند و البته احتیاط، اولی است.

۱۴- و نیز دسغوری درباره «قیاس منصوص العلة» می نویسد:

«قال في «منع الحياة»: أما المجتهدون فذهبوا إلى حجيته وأما الأخباريون فنفوا لها. إلى أن استدل بأخبار حرمة القياس فقال هذا يجري في أغلب موارد منصوص العلة بنوع من التقريب ويدل عليه ظاهر ما رواه رئيس المحدثين شيخنا الكيني في الموثق عن عثمان بن عيسى قال: سألت أبا الحسن موسى عليه السلام فقال: مالكم والقياس؟! إن الله سبحانه لا يسأل عن علة الحرام في تحريمه وعن علة الحلال». یعنی: «(سید نعمه الله جزائری) در کتاب منعی الحیوه گفته است که مجتهدان به حجیت قیاس (منصوص العله) قائل شده اند. اما اخباری ها آن را نفی نموده اند تا آنجا که سید نعمه الله بر حرام بودن قیاس استدلال کرده و گفته است: این حرمت در بیشتر موارد تقریباً به نوعی با قیاس منصوص العله رابطه دارد و بر این امر، ظاهر روایت رئیس محدثان، شیخ ما کلینی

۱- الفروع من الکافی، کتاب الأطعمة، ص ۲۹۷، چاپ تهران (دار الکتب الإسلامیة).

۲- الأصول من الکافی، ج ۱، ص ۱۶۴، چاپ تهران (دار الکتب الإسلامیة).

دلالت می‌کند که در موثقه عثمان بن عیسی آورده است: از ابوالحسن موسی بن جعفر علیه السلام سؤال کردم. امام علیه السلام فرمود: شما را با قیاس چه کار؟ از خداوند سبحان درباره علت حرام کردن و علت حلال او، پرسیده نمی‌شود»!

باید دانست که: اولاً؛ صاحب منبع الحیوة، روایت شیخ کلینی را به صورت «نقل به معنا» آورده است و اصل روایت در اصول کافی (باب البدع والرأی والمقائیس) بدین صورت آمده که امام موسی بن جعفر علیه السلام فرمود:

«مالکم والقیاس؟ إن الله لا یسأل کیف أحل وکیف حرم»^۱.

ثانیاً؛ این بیان برمی‌گردد به قیاس‌های رایج در زمان امام علیه السلام که قیاس‌های «مستتب العلة» بوده است نه منصوص العله! چرا که قیاس منصوص العله در هنگامی صورت می‌گیرد که خود شارع، علت حلال و یا حرام بودن موضوعی را بیان فرموده باشد نه آنکه ما بخواهیم آن را دریابیم (به معنی آنکه بخواهیم با قرائن ظنی آن را کشف کنیم) مانند اینکه مثلاً خود شارع اظهار کند: «لا تشرب الخمر لأن الخمر مسکر» یعنی: «شراب انگور را میاشام زیرا که شراب انگور، مست‌کننده است». از اینجا قیاس می‌شود که هیچ مست‌کننده‌ای را نباید آشامید. و این فهم و برداشت، امر عرفی است و شارع نیز برای رساندن مقاصد خود، به زبان رایج در عرف سخن می‌گوید و درخور فهم مردم با آنها تکلم می‌نماید چنانکه در قرآن کریم می‌فرماید:

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ [ابراهیم: ۴].

و در حدیث نبوی صلی الله علیه و آله آمده است که: «إنا معاشر الأنبياء وأمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم!»^۱ یعنی: «ما گروه پیامبران مأمور شده‌ایم که به اندازه عقول مردم با آنها سخن گوئیم».

سید نعمة الله جزائری اشکال می‌کند که: احتمال دارد تحریم چیزی، علل دیگری (غیر از آنچه شارع بیان نموده) نیز داشته باشد! پاسخ آنست که: اگر عقلاً این احتمال پیش آید و یا از خلال لفظ شارع فهمیده شود، در آن صورت علت حکم، منصوص نیست و این، بر خلاف فرض ما است. اصل فرض در آنجاست که شارع، علت مؤثر در حکم تحریم یا تحلیل را کاملاً بیان فرماید، در این صورت قیاس، جائز خواهد بود. چنانکه علامه حلی در کتاب «مبادیء الوصول» می‌گوید اگر آنچه شارع فرموده «جزء العلة» باشد (نه علت کامل) این امر بر خلاف فرض اصلی ما است: «وإن كانت العلة... لم یکن ما فرضنا علة بل جزء العلة هذا خلف»^۱.

این را هم باید از نظر دور نداشت که اگر شارع نسبت به موضوعی، یکی از علل آن را برگزیند و حرمت یا حلال بودن موضوع را تنها بدان علت نسبت دهد، معلوم می‌شود که علت مزبور، نقش تعیین‌کننده‌ای در حکم شرعی دارد هر چند علل دیگر هم آن را تقویت کنند. مثلاً چنانچه شارع بگوید که: «آشامیدن خمر حرام است، به علت آنکه عقل را زائل می‌کند» از این بیان به خوبی فهمیده می‌شود که زوال عقل نزد شارع، امری ناپسند است و هر چیزی که مایه زوال آن گردد، مورد نهی شارع خواهد بود هر چند برای حرمت شرب خمر، علل دیگری هم (مانند علل بهداشتی و اسراف مال و غیره) درمیان باشند که علت اصلی را تقویت کنند.

۱۵- و همچنین دسفوری می‌نویسد:

«إن الأخباری لایعياً بتتقیح المناط حتی القطعی لأنه قیاس والقیاس لیس بحجة وإن قطع المجتهد بالمناط، والمجتهد یحکم بحجة القطع».

یعنی: «اخباری به تتقیح مناط - هر چند یقین‌آور باشد - اعتناء نمی‌کند زیرا که آن،

۱- الأصول من الکافی، ج ۱، ص ۲۳.

۲- مبادیء الوصول إلى علم الأصول، ص ۲۱۸، چاپ نجف (مطبعة الآداب).

قیاس است و قیاس، حجت نیست اگرچه مجتهد نسبت به ملاک حکم یقین پیدا کند. اما مجتهد، به طور کلی قطع و یقین را حجت می‌داند».

تنقیح مناط، پاک‌سازی علت حکم از عوارضی است که در تعیین حکم دخالتی ندارند مانند آنکه در حدیث آمده است مردی بادیه‌نشین در باره شکستن روزه‌اش - به شکلی عمدی - از رسول خدا ﷺ سؤال نمود و پیامبر اکرم ﷺ کفاره عمل وی را برایش بیان داشت. در اینجا مجتهد اصولی به تنقیح مناط می‌پردازد و حکم را تعمیم می‌دهد یعنی می‌گوید: ملاک حکم رسول اکرم ﷺ، بادیه‌نشین بودن آن شخص یا ماه رمضان آن سال و امثال این امور نبوده است، هر کس در هر ماه رمضان، روزه خود را مانند آن اعرابی بشکند، همان کفاره شامل وی نیز خواهد شد. پیدا است که یافتن ملاک حکم از این راه، گاهی به قطع و یقین می‌انجامد و گاهی به ظن و گمان می‌رسد. اگر تنقیح مناط یقین‌آور و قطعی باشد، مجتهد اصولی آن را حجت می‌شمرد اما اخباری، به دستاویز آنکه این کار به «قیاس» می‌ماند، آن را انکار می‌کند. از اخباری باید پرسید که اساساً چرا قیاس، باطل است؟ با اندک تأملی دانسته می‌شود که دستاورد قیاس، امری ظنی بشمار می‌آید و ظن و گمان در کار دین‌شناسی راه ندارد. اما اگر قیاس در مواردی مایه قطع و یقین را فراهم آورد، در آن صورت باطل نیست مگر نه آنکه خدای تعالی در قرآن کریم بارها «آفرینش مجدد انسان» را بر «خلقت نخستین وی» قیاس فرموده است؟ و به عنوان نمونه می‌فرماید:

﴿قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ [یس: ۷۹].

«بگو کسی آن (استخوان‌های پوسیده) را زنده می‌کند که بار اول آنها را بوجود آورد».

آری آنچه شریعت مصطفوی ﷺ در این باره نهی فرموده، قیاسات ظنی و غیر یقینی است. پس تنقیح مناط اگر ظنی نباشد و به یقین پیوندد، باطل نیست. حتی می‌توان گفت که اخباری‌ها نیز - بدون توجه - بدان عمل می‌کنند و بسیاری از احکام را با «إلغاء خصوصیات» تعمیم می‌دهند و گر نه بسیاری از احکام خبری از طریق

صاحبان مشاغل مختلف، چون: جمال و شحام و لحام و بزاز و غیر هم به ما رسیده‌اند پس باید اختصاص به همان افراد داشته باشند و شامل دیگران نشوند!

۱۶- و نیز دسغوری می‌نویسد:

«إن الفرقین متفقان على عدم حجية الشهرة... ولكن الأصولی یجبر الخبر الضعیف بالشهرة ولا یجبر الأخباری بها أخباراً. نعم یرجح بها الأخبار من یعمم حدیث «خذ بما اشتهر» من الروایة والفتوی لكن لم یعلم أنهم یعبئون بالشهرة فی الفتوی من دون الحدیث». یعنی: «هر دو دسته (اصولی و اخباری) اتفاق دارند که شهرت، از حجیت برخوردار نیست ولی اصولی، ضعف خبر را با شهرت، جبران می‌کند و اخباری درباره اخبارش چنین نمی‌کند. آری هر کس به تعمیم حدیث «خذ بما اشتهر» قائل است، دسته‌ای از اخبار را به لحاظ روایت و فتوی به وسیله شهرت بر دیگر خبرها ترجیح می‌دهد ولی اینکه اخباری‌ها بر شهرت فتوای علماء بدون حدیث، اعتناء کنند، چنین چیزی معلوم نشده است».

در اینجا میان «شهرت روایت» و «شهرت فتوی» باید تفاوت نهاد. شهرت روایت نزد اصولی‌ها و اخباری‌ها، ملاک ترجیح خبر است همانگونه که به حدیث عمر بن حنظله از امام صادق علیه السلام استدلال کرده‌اند که فرمود:

«یترك الشاذ الذی لیس بمشهور عند أصحابك»^۱. یعنی: «روایت نادری که میان یارانت شهرت ندارد، باید ترک شود».

و نیز به حدیث زراره بن أعین از امام صادق علیه السلام استدلال شده که درباره دو خبر متعارض فرمود: «خذ بما اشتهر بین أصحابك ودع الشاذ النادر»^۱. یعنی: «آن روایتی را که میان یارانت شهرت یافته، بگیر و روایت کمیاب و نادر را رها کن».

این آثار از جمله مدارک شهرت روایی است اما شهرت فتوایی (با توجه به اینکه شهرت، غیر از اجماع است) مدرک شرعی ندارد و نزد اخباری‌ها و برخی از اصولی‌ها نامعتبر است و نمی‌توان خبر ضعیفی را که حجت نیست به کمک آن، موثق شمرد و به قول یکی از اعلام امامیه در عصر ما:

شهرتی که خود دلیلی بر حجیت ندارد، چگونه می‌تواند غیر حجت (یعنی خبر ضعیف) را حجیت بخشد؟!^۲.

در روایت نیز آمده که: «رب مشهور لا أصل له!»^۳ یعنی: (چه بسا امر مشهوری که پایه و اساسی ندارد!). به نظر ما پایبند شدن به شهرت فتوایی، فقیه را از اجتهاد آزاد و دقت در فهم احکام بازمی‌دارد.

* * *

در این فصل -چنانکه ملاحظه شد- درباره اختلافات اساسی و نظری میان اصولی‌ها و اخباری‌ها سخن گفتیم و در ذیل هر بحث از نظرسنجی نیز خودداری نورزیدیم. اینک جا دارد که در فصل آینده از برخی اختلافات این دو دسته در فروع احکام هم یاد کنیم تا معلوم شود که «اختلافات نظری» میان آنها چه تفاوت‌هایی در «مسائل عملی» به بار آورده است؟

۱- الفوائد الأصول، اثر شیخ انصاری، چاپ سنگی (فی التعداد و التراجیح)، ص ۴۴۸.

۲- از افادات زعیم فقید حوزه نجف، آیت‌الله سید ابوالقاسم خوئی.

۳- به اواخر جلد ۱۳ بحارالانوار (چاپ کمپانی) نگاه کنید.

احکام عملی از دیدگاه اصولی و اخباری

هر چند از دیرباز میان اصولیین امامیه در احکام عملی، اختلاف نظر وجود داشته ولی این امر آنان را به صف‌بندی در برابر یکدیگر و انداخته است اما اختلاف اصولی‌ها با اخباری‌ها در احکام عملی به صورتی جلوه‌گر شده که آنها را از هم جدا و ممتاز می‌سازد. بخش عمده‌ای از اختلافات مزبور را شیخ جعفر نجفی مشهور به کاشف الغطاء در کتاب «الحق المبین» آورده است و البته شیخ در همه موارد حق را به اصولیین می‌دهد و اخباری‌ها را تخطئه می‌نماید. ما اگرچه گاهی ادله شیخ را بر ضد اخباری‌ها وافی به مقصود نمی‌دانیم ولی کتاب این اصولی برجسته را راهنمای مناسبی برای طرح آراء طرفین بشمار می‌آوریم. از این رو به کمک نوشته‌های او، این فصل را پی می‌گیریم.

۱- در کتاب «طهارت» که نخستین بخش از فقه اسلامی شمرده می‌شود به مسئله حساسی تحت عنوان «طهارت اهل کتاب» برمی‌خوریم که بنا به نقل کاشف الغطاء، اصولی‌ها با اخباری‌ها در این باره اختلاف دارند. شیخ می‌نویسد:

«صدرت منهم أحكام غریبة وأقوال منكرة عجیبة! منها...الحکم بطهارة اليهود والنصارى لظواهر بعض الأخبار وقد تسروا إلى باقى أقسام الکفار تبعاً لقاعدة أصل الطهارة المستفادة من ظواهر بعض الأخبار وعملاً ببعض الأخبار».

یعنی: «از ایشان (اخباری‌ها) احکام نادر و آراء ناپسند و شگفتی سر زده است از جمله... آنکه به استناد ظواهر بعضی از اخبار، به پاکی یهود و نصاری حکم نموده‌اند و این حکم را به باقی کفار نیز تعمیم داده‌اند و در امر مزبور از قاعده اصل

طهارت پیروی کرده‌اند که از ظواهر پاره‌ای از روایات استفاده می‌شود و بدین وسیله به بخشی از اخبار عمل کرده‌اند».

سپس کاشف الغطاء در رد رای اخباری‌ها می‌نویسد:

«وقد خالفوا في ذلك الإجماع والسيرة الإمامية وظاهر الكتاب وكثيراً من الأخبار». یعنی: «و بی تردید آنان در این باره با اجماع و سیره امامیه و ظاهر قرآن و بسیاری از اخبار، مخالفت نموده‌اند».

در اینجا لازمست به چند نکته توجه داشت:

نکته اول: آنکه نجس بودن اهل کتاب، مورد «اجماع» فرقه امامیه نبوده و نیست و علاوه بر علمای اخباری، برخی از فقهای نامدار و اصولی شیعه به طهارت اهل کتاب قائل شده‌اند. به عنوان نمونه از قدماء: ابن عقیل و از متأخران: مقدس اردبیلی و محقق سبزواری و از معاصران: سید عبدالحسین شرف‌الدین و سید محسن امین عاملی و سید محسن حکیم بر این قول رفته‌اند^۱.

نکته دوم: آنکه نمی‌توان نجاست اهل کتاب را به قرآن کریم نسبت داد زیرا قرآن در سوره مائده می‌فرماید:

﴿وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ...﴾ [المائدة: ۵].

«غذای کسانی که به ایشان کتاب داده شده برای شما (مسلمانان) حلال است و غذای شما برای آنان حلال است و (نیز) زنان پاکدامن با ایمان و زنان پاکدامن از کسانی که پیش از شما به آنها کتاب داده شده (برای آنان حلال‌اند)».

۱- به کتاب «طهارة الكتابی فی فتوی السید الحکیم»، اثر شیخ محمد ابراهیم جناتی، ص ۲۵ و ۲۶، چاپ نجف (مطبعة القضاء) رجوع کنید.

فقهاء از این آیه شریفه دو دلیل بر طهارت اهل کتاب استنباط کرده‌اند. یکی آنکه اگر آنان ذاتاً نجس بودند، خوردن غذای ایشان که معمولاً آن را با دست می‌ساختند، برای مسلمانان جایز نبود. دوم آنکه اگر زنان اهل کتاب ذاتاً نجس بودند، ازدواج با ایشان زندگی را دائماً ناپاک می‌ساخت و سختی و حرج پیش می‌آورد در حالی که خدا فرموده سختی و حرج در دین برای شما قرار نداده است:

﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ۷۸].

«و بر شما در دین هیچ مشقت و سختی قرار نداد».

اما آنچه بعضی ادعا نموده‌اند که مقصود از طعام در آیه شریفه، گندم یا انواع حبوب است. ادعای درستی به نظر نمی‌رسد زیرا در آن صورت، ذکر حلال بودن طعام اهل کتاب، بی‌فایده می‌شد چون گندم و جو و سایر حبوب را از غیر اهل کتاب نیز می‌توان گرفت و مصرف کرد. بلکه مراد از طعام در زبان قرآن: کل ما یؤکل یعنی، هر چیز خوراکی است چنانکه مثلاً می‌فرماید:

﴿كُلْ الطَّعَامَ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَءِیلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَءِیلُ عَلٰی نَفْسِهِ﴾ [آل عمران: ۹۳].

«هر غذایی بر پسران اسرائیل حلال بود جز آنچه که یعقوب بر خود حرام کرد...».

بعضی گمان کرده‌اند که آیه شریفه:

﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ [التوبة: ۲۸].

دالالت بر نجس بودن اهل کتاب دارد. این دسته اگر در دنباله آیه تأمل می‌کردند که می‌فرماید:

﴿فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا﴾ [التوبة: ۲۸].

«پس آنان نباید از امسال به بعد، به مسجدالحرام نزدیک شوند».

متوجه می‌شدند که مراد از کلمه «المشركون» در آیه مذکور، بت‌پرستانند که به مسجدالحرام رفت و آمد داشتند تا بت‌های خود را عبادت نمایند، نه اهل کتاب که

در مدینه می‌زیستند و برای مسجد الحرام قداستی قائل نبودند و بدانجا نمی‌آمدند. احتمال هم دارد که نجاست مشرکان، به اعتبار پلیدی باطنی ایشان باشد نه نجاست بدنی، همچنان که در آیه شریفه:

﴿وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [یونس: ۱۰۰].

«و خدا پلیدی [ضلالت] را [پس از بیان حقایق] بر کسانی قرار می‌دهد که [در حقایق] نمی‌اندیشند».

گفته شده است. در هر صورت ادعای اینکه قرآن به نجاست اهل کتاب حکم فرموده است، قابل اثبات نیست و دلیلی به همراه ندارد بلکه ظاهر کتاب بر پاکی آنها گواهی می‌دهد.

نکته سوم: آنکه روایات ائمه اهل بیت علیهم‌السلام درباره طهارت اهل کتاب، متعارض اند ولی تعارض آنها ظاهری است و با اندک دقتی می‌توان آن را رفع کرد. دسته‌ای از روایات دلالت دارند بر اینکه در ظروفی که اهل کتاب غذا خورده‌اند، نباید غذا خود و از سُوْر (یا نیم‌خورده) ایشان نباید تناول کرد و اگر با آنها مصافحه نمودیم لازمست دستان خود را بشوییم. این احادیث مایه توهّم شده که اهل کتاب ذاتاً نجس‌اند و با روایت دیگر که بر پاکی ذاتی آنان دلالت دارند، متعارض به نظر می‌رسند. پس عده‌ای از فقهاء، ناچار روایات طهارت را بر «تقیّه» حمل کرده‌اند و اهل کتاب را در ردیف سایر نجاسات برشمرده‌اند. در حالی که روایات مزبور اجتناب از ظروف و سُوْر اهل کتاب را بدان علت لازم می‌شمرند که غالباً با غذاهایی چون شراب و گوشت خوک آلوده می‌شوند و همچنین دست‌های اهل کتاب از راه‌های گوناگون ناپاک می‌گردد، نه آنکه ایشان ذاتاً نجس باشند. شاهی که این معنا را توضیح می‌دهد، در خود احادیث وجود دارد چنانکه در صحیحہ اسماعیل بن جابر آمده است که گفت به امام صادق علیه‌السلام عرض کردم:

«ما تقول في طعام أهل الكتاب؟ فقال: لا تأكله. ثم سكت هنيئة ثم قال: لا تأكله. ثم سكت هنيئة ثم قال: لا تأكله و لا تتركه تقول: إنه حرام ولكن تتركه تنزه عنه إن في آيتهم الخمر ولحم الخنزير»^۱. یعنی: «درباره غذای اهل کتاب چه می‌گوی؟ فرمود آن را مخور، سپس لحظه‌ای سکوت کرد و دوباره فرمود: آن را مخور. باز لحظه‌ای سکوت نمود آنگاه گفت: غذایشان را مخور ولی آن را ترک مکن که بگویی حرام است لیکن به لحاظ رعایت پاکی، ترکش بکن چون در ظروف آنان شراب و گوشت خوک ریخته می‌شود».

و نیز در صحیحہ ابراہیم بن اُبی محمود می‌خوانیم که گفت به امام ابوالحسن رضا علیه السلام عرض کردم:

«الجارية النصرانية تخدمك وأنت تعلم أنها نصرانية لا تتوضا ولا تغتسل من جنابة! قال: لا بأس تغسل يديها». یعنی: «دختر نصرانی در خدمت تو است و خود می‌دانی که آئین نصرانیت دارد و وضوء نمی‌سازد و هیچگاه از جنابت غسل نمی‌کند! فرمود: باکی نیست، دست‌های خود را می‌شوید». و ما می‌دانیم چیزی که ذاتاً نجس باشد هرگز با شستشو، پاک نمی‌گردد و مگر آنکه به نجاست عارضی آلوده باشد.

خلاصه آنکه با بهره‌گیری از خود روایت می‌توان تعارض آنها را برطرف ساخت و اگر میسر نشد لازمست بنابر «اخبار علاجیه» عمل کرد که در رأس آنها، «عرضه داشتن حدیث بر قرآن» است و ما از دیدگاه قرآنی، طهارت اهل کتاب را اجمالاً بررسی نمودیم.

۱- به وسایل الشیعة، ج ۱۶، باب ۵۴ از (أبواب الأطعمة المحرمة)، حدیث شماره ۴، چاپ تهران (من منشورات المكتبة الإسلامية) رجوع کنید.

۲- و باز کاشف الغطاء می نویسد:

«و منها ما نقل عن بعضهم من نجاسة الحديد لبعض روايات يظهر ومنها ذلك، معارضة بأقوى منها...» یعنی: «از آن جمله، از بعضی اخباری ها نقل شده که بنابر ظاهر پاره ای روایات، به نجاست آهن معتقد شده اند در حالی که احادیث قوی تری با روایات مزبور در تعارض است...». باید دانست که شیخ حر عاملی در کتاب الطهارة از وسایل الشیعه، روایت نجاست آهن را گزارش کرده است و می نویسد:

«محمد بن الحسن بالأسناد عن عمار عن أبي عبد الله عليه السلام في الرجل إذا قص أظفاره بالحديد أوجز شعره أو حلق قفاه فإن عليه أن يمسحه بالماء قبل أن يصلي. سأل: فإن صلى ولم يسمح من ذلك بالماء؟ قال عليه السلام: يعيد الصلوة لأن الحديد نجس وقال لأن الحديد لباس أهل النار والذهب لباس أهل الجنة». یعنی: «محمد بن حسن (شیخ طوسی) به اسناد خود از عمار از آبی عبدالله صادق عليه السلام درباره مردی روایت کرده که چون ناخن های خویش را با آهن (قیچی آهنین) بچیند یا مویش را قطع کند یا پُشت سرش را بتراشد، وظیفه دارد پیش از آنکه نماز گزارد، آن جایگاه را با آب بشوید. عمار (از امام عليه السلام) پرسید که اگر مرد، نماز گزارد ولی جایگاههای مذکور را با آب نشسته باشد (چه باشد بکند؟) امام عليه السلام فرمود: نماز را دوباره بخواند زیرا که آهن، نجس است و گفت: زیرا که آهن، لباس دوزخیان و طلا، جامه بهشتیان است».

شیخ حر عاملی در ذیل این حدیث می نویسد:

«أقول: ذكر الشيخ أنه محمول على الاستحباب دون الإيجاب لأنه شاذ مخالف للأخبار الكثيرة» یعنی: «گویم که شیخ طوسی فرموده این روایت، حمل بر استحباب می شود نه بر وجوب، زیرا که روایتی نادر است و با اخبار بسیاری مخالفت دارد».

باید گفت که: توجیه شیخ الطائفه با ظاهر روایت چندان سازگار نیست زیرا در روایت مزبور، تعلیل و تصریح شده که آهن، نجس است و اعاده نماز با وجود نجاست، البته واجب می شود نه مستحب!

از این رو شیخ حر عاملی چاره دیگری اندیشیده و می نویسد: «ویمکن حمله علی التقیه!» «ممکن است این روایت را بر تقیه حمل کرد». ولی توجیه شیخ حر نیز قانع کننده نیست زیرا از فقهای مشهور اهل سنت، کسی به نجاست آهن قائل نشده است و به فرض آنکه شخص غیر مشهوری از میان آنان چنین ادعایی نموده باشد، تقیه از او لازم نبوده است زیرا فقهای مشهور سنی بر خلاف آن شخص فتوی داده بودند و لذا تقیه و موافقت امام صادق علیه السلام با رای وی، ضرورت نداشته است. پس هیچیک از این دو راه، مسئله را حل نمی کند و باید همچنان که ائمه هدی علیهم السلام فرموده اند، روایت مذکور را بر قرآن کریم عرضه کرد و اگر با متن قرآن موافق بود، آن را پذیرفت و چنانچه موافق نبود، آن را ساختگی دانست یا احتمال داد که برای راوی آن، اشتباهی رخ داده است.

در قرآن کریم آمده است که مسلمانان در سفرهای جنگی با سلاح (آهنین) نماز گزارند و نفرموده تا اسلحه خود را به کنار خویش نهند چنانکه در سوره شریفه نساء می خوانیم:

﴿وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلَتَقُمْ طَآئِفَةً مِّنْهُمْ مَّعَكَ وَلِيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ﴾ [النساء: ۱۰۲].

«و چون در میان ایشان (یارانت) بودی و برای آنان نماز بیاداشتی، پس باید گروهی از آنها به همراه تو، به نماز برخیزند و باید اسلحه خود را بگیرند».

بنابراین آهن، نجس نیست و باطل کننده نماز نمی باشد و قول عده ای از اخباری ها در این باره اعتباری ندارد.

۳- همچنین کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قول أكثر فضلائهم بعدهم نجاسة ماء القليل بمجرد الملاقة ولم يوافقهم من أصحابنا سوى نزر قليل عملاً ببعض الأخبار، معارضة بأقوى منها...». یعنی: «از آن جمله، قول بیشتر فضلاء اخباری است که آب قلیل به محض برخورد با شیء نجس، ناپاک نمی‌شود و از یاران ما (علمای امامیه) جز افراد اندکی با ایشان موافقت ندارند. آنها خواسته‌اند به پاره‌ای از روایات عمل کنند در حالی که احادیث قوی‌تری با روایات مزبور در تعارض است».

نویسنده گوید: این اختلاف بر اثر آن پدید آمده است که در پاره‌ای از روایات می‌خوانیم: آب، پاک و پاک‌کننده است مگر آنکه اوصاف سه‌گانه‌اش یعنی رنگ یا مزه یا بوی آن به نجاست عوض شود. آبی که بدینسان دگرگون نشده، در اثر برخورد با اشیاء ناپاک، نجس نمی‌شود. در برخی از احادیث دیگر قید شده که آب مزبور باید به اندازه «کُر» باشد و گرنه، آب «قلیل» در اثر ملاقات با اشیاء ناپاک، نجس خواهد شد هر چند اوصاف سه‌گانه‌اش دگرگون نشود. این دسته از روایات نزد عده‌ای از فقهای شیعی و سنی پذیرفته نشده و رسیدن به مقدار کُر را شرط عدم انفعال آب نمی‌دانند. ولی روایت نبوی ﷺ: «إِذَا بَلَغَ الْمَاءُ قُلَّتَيْنِ لَمْ يَحْمِلِ الْحَبَثُ» «زمانی که آب به اندازه دو قُله^۱ برسد، نجاست بر نمی‌دارد» از طریق شیعه و سنی رسیده است.^۲

از طرفی، نزد بیشتر اصولی‌ها «مفهوم شرط» حجت است و بنابراین حدیث «مطلق» را باید بر «مقید» حمل کرد یعنی گفت: آب در ملاقات با اشیاء نجس، به

۱- عده‌ای از فقهاء، دو قله را برابر با ۵۰۰ رطل عراقی دانسته‌اند. شیخ مفید، حدّ نصابش را تا ۲۰۰ رطل عراقی بالا برده است (به کتاب الخلاف، اثر شیخ طوسی، ج ۱، ص ۴۸ نگاه کنید).

۲- اهل سنت این حدیث را از طریق «عبدالله بن عمر» از رسول خدا ﷺ روایت کرده‌اند (به کتاب: الجامع الصغير، تألیف سیوطی، ج ۱، ص ۲۲، چاپ قاهره نگاه کنید).

شرطی ناپاک نمی‌گردد که به مقدار کُر یا دو قله رسیده باشد. ممکن است برخی از اصولیین، این حدیث را ضعیف شمارند و یا آن را از اخبار «آحاد» دانسته، به حجیتش قائل نباشند ولی شگفت از بعضی اخباری‌ها است که با وجود احادیث فراوان که در این باره از ائمه علیهم‌السلام رسیده^۱ شرط مزبور را نپذیرفته‌اند.

۴- همچنین کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قولهم بوجوب غسل الجمعة لبعض روايات يفيد ظاهرها ذلك وهي معارضة بمثلها...». یعنی: «از جمله، اقوال آنان (اخباری‌ها) حکم به وجوب غسل جمعه است به استناد برخی از روایات که ظاهر آنها همین معنا را افاده می‌کنند ولی با اخبار دیگری همانند خود معارضند».

نویسنده گوید: منشاء اشتباه اخباری‌ها لفظ «واجب» است که در پاره‌ای از روایات برای غسل جمعه بکار رفته ولی این لفظ همیشه برای اموری که ترک آنها حرام است، استعمال نمی‌شود و گاهی برای «مستحب مؤکد» بکار می‌رود. چنانکه در احادیث اهل سنت نیز این مسئله عیناً دیده می‌شود. مثلاً از ابی سعید خُدَری رسیده که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «غُسْلُ يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَاجِبٌ عَلَى كُلِّ مُحْتَلِمٍ»^۲. یعنی: «غسل جمعه بر هر کسی که به بلوغ رسیده باشد واجب است». اهل سنت از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز روایت نموده‌اند که فرمود: «مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فِيهَا وَنِعِمَّتْ، وَمَنْ اغْتَسَلَ فَالْغُسْلُ أَفْضَلُ»^۳. یعنی: «هر کس روز جمعه وضوء بسازد

۱- برای دیدن روایات مزبور، به کتاب: وسایل الشیعة، ج ۱، ابواب ۸ و ۹ از کتاب الطهارة مراجعه شود.

۲- به کتاب «التاج الجامع للأصول فی احادیث الرسول»، تألیف شیخ ناصف، ج ۱، ص ۲۷۹، چاپ قاهره نگاه کنید.

۳- به کتاب «التاج الجامع للأصول فی احادیث الرسول»، تألیف شیخ ناصر، ج ۱، ص ۲۷۹ نگاه کنید.

پس امر نیکی بجای آورده و کسی که غسل کند، پس غسل، برتر است». از مقایسه این دو حدیث با یکدیگر معلوم می‌شود که لفظ واجب برای غسل جمعه به معنای افضل و برتر آمده، نه کاری که ترکش حرام است و عقوبت دارد. این موضوع را در آثار امامیه نیز به وضوح ملاحظه می‌کنیم و معلوم می‌شود که ائمه علیهم‌السلام در این تعبیر از جدّ بزرگوارشان پیروی کرده‌اند چنانکه در وسایل الشیعه از امام باقر علیه‌السلام گزارش شده که درباره روز جمعه فرمود: «والغسل فیها واجب» «غسل در جمعه، واجب است» و در همان کتاب می‌خوانیم که علی بن یقطین گفت: «سألت أبا الحسن علیه‌السلام عن الغسل فی الجمعة والأضحی والفطر، قال سنّة ولیس بفریضة»^۱. یعنی: «از ابوالحسن (موسی بن جعفر) علیه‌السلام درباره غسل روز جمعه و اضحی و فطر پرسیدم، فرمود: سنّت است و فریضه نیست». بنابراین، مقصود از وجوب غسل جمعه، برتر بودن این استحباب آن (با قید تأکید) است.

۵- و نیز کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قولهم بوجوب زیارة سیدالشهداء لبعض أخبار ظاهرها ذلك». یعنی: «از آن جمله، قول ایشان (اخباری‌ها) درباره وجوب زیارت سرور شهیدان (حسین علیه‌السلام) است به دلیل ظاهر برخی از اخبار». سپس کاشف الغطاء رای مزبور را رد می‌نماید و گوید:

«إن ذلك علی خلاف طريقة المسلمين فإن الواجب من السفر مقصور عندهم علی الحج...». یعنی: «این سخن بر خلاف روش عموم مسلمانان است زیرا سفر واجب نزد ایشان تنها سفر حج است...».

۱- به کتاب «وسایل الشیعه»، ج ۲، ص ۹۴۵ نگاه کنید.

ظاهراً ورود لفظ «واجب» در یکی از روایات، نظر اخباری‌ها را به این رای جلب کرده است و روایت مزبور را (که روایتی مُرْسَل^۱ شمرده می‌شود) در کتاب إرشاد، اثر شیخ مفید می‌توان یافت چنانکه شیخ می‌نویسد: «فروی عن الصادق جعفر بن محمد أنه قال: زیارة الحسین بن علی عليه السلام واجبة...»^۲.

پیدا است که چنین روایتی به لحاظ سند، نمی‌تواند حکم قطعی شرع را تعیین کند و از حیث دلالت متن نیز لفظ «واجبه» به قرینه روایات دیگر، حمل بر ظاهر نمی‌شود و اساساً در باب زیارات، روایات ضعیف و غیر قابل اعتماد، بسیار گزارش شده چنانکه حدیث‌شناسان ماهر تصدیق نموده‌اند.

۶- همچنین کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قول أكثرهم بسقوط الخمس!». «و همچنین گفتار بسیاری از آنها در مورد سقوط خمس».

نویسنده گوید: مستند اخباری‌ها در این رای، روایات فراوانی است که درباره حلیت خمس از انهم عليه السلام رسیده و شیخ حر عاملی در کتاب «وسائل الشیعة» و نوری طبرسی در «مستدرک الوسائل» روی هم رفته بیست و پنج حدیث از آنها را گرد آورده‌اند. ما در اینجا سه حدیث از روایات مزبور را نقل می‌کنیم:

شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی در کتاب «تهذیب الأحکام» به سند خود از ابوجعفر عليه السلام گزارش نموده که فرمود:

«قال أمير المؤمنين عليه السلام هلك الناس في بطونهم وفروجهم لأنهم لم يؤدوا إلينا حقنا ألا وإن شيعتنا من ذلك [وآباءهم] في حل»^۳. یعنی: «امیر مؤمنان عليه السلام

۱- مقصود از «مرسل»، روایتی است که سندش حذف شده و روایانش معلوم نیستند.

۲- الإرشاد، ج ۲، ص ۱۳۶ (از انتشارات کتابفروشی علمیه اسلامیة).

۳- تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۳۸۹.

فرمود: مردم در امور مربوط به شکم و شهوات خود دچار هلاکت شده‌اند زیرا که آنان حق ما را (از خمس) نمی‌پردازند (و با اموال غصبی تغذیه و ازدواج می‌کنند) بدانید که پیروان ما از این حیث در حلالیت هستند».

و نیز شیخ صدوق در کتاب «علل الشرائع» به سند خود از امام باقر علیه السلام گزارش نموده که فرمود:

«إن أمير المؤمنين عليه السلام حللهم من الخمس يعني الشيعة ليطيب مولدهم»^۱.
یعنی: «امیرمؤمنان علیه السلام پرداخت خمس را بر پیروان خود حلال کرد تا پاک، زاده شوند».

و همچنین محمدبن مسعود عیاشی در تفسیرش به سند خود از امام صادق علیه السلام گزارش نموده که فرمود:

«إن أشد ما يكون الناس حالاً يوم القيامة إذا قام صاحب الخمس فقال: يا رب خمسي! وإن شيعتنا من ذلك لفى حل»^۲. یعنی: «سخت‌ترین حال مردم در روز قیامت رستاخیز هنگامی است که صاحب خمس برخیزد و گوید خداوندا خمس مرا نپردازند. و پیروان ما از این حیث در حلالیت هستند».

از آنجا که تکلیف مسلمانان نسبت به «خمس غنائم» و همچنین «سهام فیء» در قرآن کریم روشن شده است^۳ می‌توان پرسید که آیا ائمه علیهم السلام حکم قرآنی را در این مورد، نسخ نموده‌اند؟ پاسخ آنست که: هیچگاه روایت امام علیه السلام ناسخ قرآن نیست به دلیل آنکه امامان علیهم السلام مکرر تصریح نموده‌اند که هر روایتی از ایشان گزارش شد و با قرآن ناسازگار بود، ساختگی و باطل است. در این صورت باز

۱- علل الشرائع، ص ۱۳۲.

۲- تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۶۲.

۳- به آیه ۴۱ سوره انفال و آیه ۷ سوره حشر نگاه کنید.

می‌پرسیم: پس چگونه می‌توان احادیثی را که درباره حلیت خمس آمده با وجود آیه خمس در قرآن، تفسیر کرد؟ جواب آنست که: در آیه مربوط به خمس غنائم و همچنین در آیه مربوط به فیه، سهمی برای خویشاوندان رسول ﷺ با تعبیر «لذی القربی» مقرر شده است تا آنان از مردم صدقه نگیرند. ائمه علیهم‌السلام خود را مصداق «ذی القربی» می‌دانستند و این رو می‌توانستند سهم خویش را به طرفداران خود ببخشند و از مخالفان دریغ دارند. و آنان نیز بدین کار اهتمام ورزیدند چنانکه در آثار متعددی از ایشان ماثور است. بنابراین نه می‌توان مانند برخی اصولی‌ها، همه آن اخبار را نادیده گرفت و نه مانند اخباری‌ها ادعا کرد که خمس و فیه به کلی بخشیده شده است زیرا صرف نظر از سهم ذی القربی، دیگر سهام خمس و فیه که از آن «یتامی» و «مساکین» و «ابن السبیل» اند، بجای خود باقی مانده و به کسی بخشیده نشده‌اند. و پرواضح است که ائمه علیهم‌السلام نه مصداق یتامی و مساکین بوده‌اند و نه ابن السبیل شمرده می‌شدند تا سهام مذکور از آن ایشان باشد و به کسی ببخشند. در اینجا آیه خمس و فیه را می‌آوریم تا خوانندگان محترم آنچه را که گفتیم بتوانند به روشنی تطبیق کنند:

﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِّن شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾ [الأنفال: ۴۱].^۱

«و بدانید هر چیز را که به غنیمت گرفتید، پس یک پنجم آن برای خدا و رسول ﷺ و خویشاوند (او) و یتیمان و بینویان و راه‌ماندگان است...».

﴿مَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ...﴾ [الحشر: ۷].

۱- چون سیاق آیه خمس درباره جنگ است، بدین اعتبار واژه «غنمتم» در آن بکار رفته نه «کسبتم» و امثال آن.

«آنچه خدا از اهل قریه‌ها نصیب رسولش کرد، از آن خدا و رسول ﷺ و خویشاوند

(او) و یتیمان و ینویان و راه‌مندگان است...».

۷- و همچنین کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قول أكثرهم بتحريم شرب دخان التنباك المسمى في لغة العرب

المحرف التتن مستندین إلى وجوه عديدة لا وجه لوجه منها». یعنی: «از آن جمله، قول بیشتر ایشان (اخباری‌ها) درباره تحریم استعمال دود تنباکو است که در زبان تحریف شده عرب، آن را توتون نامیده‌اند! و در اثبات این موضوع، به دلایل متعددی است استناد نموده‌اند که هیچیک از آنها موجه نیست»!

نویسنده گوید: تفصیل دلایل اخباری‌ها را می‌توان در کتاب «الفوائد الطوسية» اثر شیخ حر عاملی ملاحظه کرد. ما در اینجا به ذکر سه دلیل از ادله آنان اکتفا می‌کنیم:

«الأول: إنه من الخبائث التي دل على تحريمها الكتاب. والخبث ما استخبثه الطباع السليمة المستقيمة وتنفر عنه ابتداء قبل اعتياده وإدمانه بتوقع نفعه بتسويل الشيطان عدو الإنسان وكون الدخان كذلك في عهدة الوجدان والإنصاف»^۱. یعنی: «دلیل اول آنست که: دود توتون از خبائث بشمار می‌آید که کتاب خدا بر تحریم آنها دلالت دارد چنانکه می‌فرماید:

﴿وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ﴾ [الأعراف: ۱۵۷].

و خبیث، چیزی است که طبایع سالم و مزاج‌های مستقیم در ابتدای امر و پیش از آنکه معتاد شوند، از آن متنفر دارند (مانند خوردن غبار غلیظ و گچ و امثال اینها) و در اثر فریب شیطان که دشمن آدمی است و به امید اینکه نفعی از آن عاید گردد، به سویش روی می‌آورند. و داوری در این باره که دود خوردن، نیز چنین شمرده

می‌شود، بر عهده وجدان و انصاف است».

در برابر این دلیل، ممکن است گفته شود که مقصود قرآن کریم از «خبائث» همان چیزهایی است که قرآن، خوردن آنها را در آیات دیگر به تصریح حرام فرموده است مانند مُردار و گوشت خوک و امثال اینها و شامل دخانیات نمی‌شود. پاسخ آنست که: کلمه «الخبائث» به صورت جمع و مُحَلّی به الف و لام آمده است و در برابر «الطبیات» بکار رفته و شامل جمیع چیزهای خبیث می‌شود. همانگونه که واژه «الطبیات» همه غذاهای پاکیزه را در برمی‌گیرد، چه غذاهایی که در عصر پیامبر اکرم ﷺ رایج بودند و چه غذاهای پاکیزه‌ای که بعدها رواج یافته‌اند.

«الثانی: قاعدة الضرر المنفی فإن کل من أدمنه یخبر بضرره و کذا الأطباء. وقد صرح الصادق عليه السلام بأن الضرر علة الحرمة بقوله: إن الله خلق الخلق (إلی أن قال): وعمل ما یضرهم فنهاهم عنه و حرمة علیهم ثم أباحه للمضطر بقدر البلغة لا غیر ذلك»^۱. یعنی: «دلیل دوم آنست که: قاعده نفی ضرر (بر حرمت استعمال دخانیات) دلالت دارد زیرا هر کس که این کار را ادامه داده از زیانش خبر می‌دهد و همچنین پزشکان (زیان آن را اعلام نموده‌اند). امام صادق عليه السلام نیز تصریح فرموده که: زیان‌بخش بودن، علت علت حرمت است. چنانکه می‌فرماید: خدای تعالی، آفریدگان را خلق کرد... و چیزی را که بدان‌ها زیان می‌رساند به خوبی دانست و ایشان را از آن نهی نمود و بر آنها حرامش فرمود و سپس آن را برای شخص مضطر، به اندازه حفظ حیات - نه بیش از - مباح نمود».

حدیثی که شیخ حر بدان اشاره می‌کند در فروع کافی (کتاب الأطعمه، باب علل التحريم) به تفصیل آمده است^۲ و زیانی که پزشکان از آن خبر می‌دهند، اگر در

۱- الفوائد الطوسية، ص ۲۲۴.

۲- الفروع من الکافي، ج ۶، ص ۲۴۲ (دارالکتب الإسلامية).

روزگار شیخ حر کاملاً اعلام نشده بود، امروز دیگر شبهه‌ای نیست به آن باقی نمانده و نزد اطباء صورت اجماعی به خود گرفته است.

«الثالث: ضیاع المال بسببه من دون أن یترب علیه نفع یعتد به وإضاعة المال منهی عنه»^۱. یعنی: «دلیل سوم آنست که: اموال آدمی (با استعمال دخانیات) تباه می‌گردد. بدون آنکه سود قابل توجهی بر آن مترتب شود و تباه کردن مال، شرعاً نهی شده است».

باید اضافه کرد که: با استعمال دخانیات نه تنها سودی عاید نمی‌گردد بلکه تباهی مال با زیان بدن همراه می‌شود!

البته کاشف الغطاء جز آنچه گفته شد، دلایل دیگری از قول اخباری‌ها نیز آورده است که غالباً ضعیف و غیر موجه‌اند. وی دلایل مزبور را رد و نقض می‌کند اما درباره سه دلیلی که ما از قول حر عاملی نقل کردیم، سخنی درخور توجه ندارد جز آنکه در برابر دلیل سوم می‌نویسد:

«منها (قولهم) إنه من الإسراف لأنه من المضر بالمال والبدن. وهذا أعجب من سابقه إذ يلزم تحريم الحوامض بأسرها وجميع الأشياء الباعثة على الضعف من النباتات وغيرها والفواكه وغيرها إن كان المداور على حصول الضرر ولو ضعيفاً أو في بعض الأوقات أو من بعض الوجوه. إن أريد الضرر من جميع الوجوه، فذلك ليس جارياً في التباك فإنه نافع من وجوه متعددة وقد يجب لدفع البلغم والصفراء والرطوبات. نعم هو كغيره من المطعومات والمشروبات حرام على من يحصل له ضرر معتبر من جهة كصاحب اليبوسة الشديدة...».

یعنی: «از جمله قول اخباری‌ها آنست که گویند (استعمال دود تنباکو) از مصادیق اسراف است زیرا که موجب زیان مالی و بدنی می‌گردد. و این دلیل، شگفت‌تر از ادله گذشته است چون در این صورت لازم می‌آید که همه تُرشی‌ها را حرام بدانند و نیز تمام چیزهایی را که ضعف می‌آورند از رویدنی‌ها و میوه‌ها و جز اینها (همگی را حرام شمارند) اگر مدارِ حُرمت را موضوع ضرر در نظر گیرند هر چند ضرری اندک یا موقت یا جزئی به حساب آید. و اگر مرادشان، ضرر کلی و از جمیع جهات باشد که چنین ضرری در (دود) تنباکو نیست زیرا استعمال تنباکو از جهات گوناگون سودمند است و برای رفع بلغم و صفراء و رطوبت‌ها، لازم می‌شود. آری (دود) تنباکو نیز همچون دیگر خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها اگر زیان مهمی بر کسی وارد آورد، بر وی حرام می‌گردد مانند شخصی که به یبوست شدید مبتلا شده است...».

گمان نمی‌کنم که خواننده محترم به ضعف دفاع مزبور پی نبرده باشد تا نیاز به توضیح مفصل داشته باشیم. در حقیقت این بحث به بررسی «زیان دود تنباکو» برمی‌گردد که «بحث موضوعی» است و برای تشخیص آن، لازمست به پزشک غذاشناس رجوع کرد نه به فقیه که شأن فقیه، اعلام حکم شرعی است نه تشخیص موضوع. و امروز اطباء اجماع دارند که ضرر بلعیدن دود تنباکو یا توتون (برعکس خوردن میوه و سبزی) از نفع جزئی آن، به مراتب بیشتر است و مجتهد متفقه بر مبنای این تشخیص، باید حکم شرعی را اعلام نماید.

ناگفته نماند که بحث مستوفی در هر یک از این فروع اختلافی، نیاز به رساله‌ای مستقل دارد که آراء طرفین در آنجا نقل و نقد شود و ما در این اوراق، به رعایت ایجاز، از تفصیل مطالب خودداری می‌کنیم.

۸- کاشف الغطاء می‌نویسد:

«منها عدم تجویزهم النظر إلى بدن بنت الزوجة المدخول بها وأم الزوجة».

یعنی: «از جمله اقوال اخباری‌ها (بر خلاف اصولیین) آنست که جایز نمی‌دانند

مردان، بر پیکر دختر زن خود (زنی که با وی ازدواج کرده‌اند) و نیز بر بدن مادر زن خویش نظر افکنند».

نویسنده گوید: مستند اخباری‌ها در این رای، آیه ۳۱ سوره شریفه نور است:

﴿وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ﴾ [النور: ۳۱].

که اجازه می‌دهد زنان مسلمان، زینت‌های خود را بر کسانی معین آشکار کنند (نه بر همه) و در میان آنان ذکری که از داماد و شوهر مادر نرفته است با اینکه آیه شریفه، صورت حصر دارد. ضمناً اخباری‌ها عقیده دارند که حکم ازدواج و حلیت آن، با حجاب تفاوت دارد و آن دو را نمی‌توان به یکدیگر «قیاس» نمود چنانکه ازدواج باخواهر زن (به صورت جمع دو خواهر با یکدیگر)، جایز نیست ولی خواهر زن باید در برابر همسر خواهرش پوشیده باشد.

۹- کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها إن منهم من أوجب الذكر عند طلوع الشمس وعند غروبها». یعنی: «از جمله، بعضی از اخباری‌ها (بر خلاف اصولیین) خواندن اذکاری را به هنگام طلوع و غروب خورشید واجب شمرده‌اند».

نویسنده گوید: مستند ایشان، آیه ۳۹ از سوره کریمه ق:

﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ﴾ [ق: ۳۹].

«و پیش از طلوع خورشید و پیش از غروب آن پروردگارت را همراه با سپاس و ستایش تسبیح گوی».

و نیز روایت امام صادق علیه السلام است که فرمود: «إن الدعاء قبل طلوع الشمس وقبل غروبها سنة واجبة». سپس شکل دعا را بیان فرمود^۱.

اصولی‌ها «سنة واجبة» را در اینجا به معنای «سنة مؤكدة» تفسیر کرده‌اند و آیه شریفه نیز حمل بر نماز صبح و عصر شده است.

۱۰- کاشف الغطاء می‌نویسد:

«ومنها قولهم بأن نقل الموتى إلى المشاهد المشرفة حرام مستندین إلى ظاهر بعض الأخبار» یعنی: «و از جمله قول اخباری‌ها اینست که بُردن مُردگان (برای به خاک سپردن) به مشاهد مشرقه حرام است و در این باره به ظاهر بعضی از اخبار استناد نموده‌اند».

نویسنده گوید: بعضی از اعظام اصولیین (مانند میرزای آشتیانی^۱) با اخباری‌ها در این رای موافقت کرده‌اند و دلیل‌شان اخبار متعددی است که در کتاب «جعفریات» و غیره آمده نظیر آنچه از علی‌علیه السلام منقولست که فرمود: «ادفنوا الأجساد في مصارعهم ولا تفعلوا كفعل اليهود فإن اليهود تنقل موتاهم إلى بيت المقدس». [مستدرک الوسائل: ج ۱، ص ۱۲۱]. یعنی: «اجساد را در (نزدیک) همان جایی که مُرده‌اند، دفن کنید و مانند یهودیان عمل نکنید که مردگان‌شان را به بیت‌المقدس منتقل می‌کنند». و از رسول خدا ﷺ نقل شده که در تدفین مردگان (پس از قطع به فوت آنان) شتاب ورزید و این دستور را نیز قرینه‌ای دانسته‌اند بر اینکه نقل اجساد به راه‌های دور جایز نیست.

۱- میرزا محمدحسن آشتیانی از شاگردان برجسته شیخ انصاری بوده و شرح مبسوطی بر کتاب فوائد الأصول دارد که درخور استفاده است. وی در ماجرای لغو قرارداد با کمپانی انگلیسی رژی، اقدامات جدی نمود و رهبری این کار را در تهران به عهده داشت. میرزای آشتیانی (که جد مادری نویسنده این سطور است) در تهران وفات یافت و چون نقل جنازه‌اش را به شهرهای دیگر جایز نمی‌شمرد، به فتوای فرزندش شیخ مرتضی آشتیانی - که او نیز مجتهد بود - جنازه وی را به نجف منتقل نمودند.

شیخ کلینی در کافی از امام ابو جعفر باقر علیه السلام آورده که فرمود:

«قال رسول الله ﷺ: لا ألفین رجلاً مات له میت لیلاً فانظر به الصبح ولا رجلاً، مات له میت نهراً به اللیل. لا تنتظروا بموتاکم طلوع الشمس ولا غروبها، عجلوا بهم إلى مضاجعهم یرحمکم الله»^۱. یعنی: «رسول خدا ﷺ فرمود: مردی از شما (مسلمانان) را نیابم که اگر یکی از کسان او در شب مُرد، تا صبح انتظار کشد و چون در روز مُرد، تا شب به انتظار نشیند. در انتظار طلوع و غروب خورشید برای مُردگان خود نباشید، در رساندن آنها به قبورشان شتاب ورزید خدای شما را رحمت فرماید».

البته اصولی‌ها نیز در این باره به احادیثی تمسک جسته‌اند که در کتب حدیث (مانند وسائل) آمده است. آنچه درباره اختلاف عملی میان اخباری‌ها و اصولی‌ها آوردیم به عنوان شاهد و نمونه بود و اختلافات ایشان بدان‌ها محدود نیست و اگر همه ابواب فقه را در نظر داشته باشیم، تفاوت آراء این دو دسته خیلی بیشتر از اینها است و ما بنابر رعایت اختصار، به ذکر این ده مورد اکتفا کرده‌ایم.

والحمد لله أولاً و آخراً

نتیجه‌ی مباحث کتاب

اصولی و اخباری هر دو می‌کوشند تا حکم شرعی را به درستی دریابند و در این تلاش ارزشمند:

- اصولی به تعقل در متون بیشتر تکیه می‌کند، اخباری تقدیر به ظواهر متن را بیشتر می‌پسندد.
- اصولی مدلول کتاب را پیش می‌افکند، اخباری بر حدیث بیشتر اعتماد می‌نماید.
- اصولی به فهم عرفی، کمتر از اجماع اعتناء دارد، اخباری فهم عرفی را بر اجماع ترجیح می‌دهد.
- اصولی برای یافتن حکم، به قواعد عام بیشتر توجه می‌کند، اخباری احکام شرعی را بیشتر در نصوص خاص می‌جوید.
- اصولی جانب برائت را بیشتر می‌گیرد، اخباری احتیاط را بیشتر رعایت می‌کند.
- اصولی در اختلاف احادیث به جمع عقلی بیشتر می‌اندیشید، اخباری اختلاف را بیشتر از راه حمل بر «تقیه» حل می‌کند.
- اصولی در فهم متون بیشتر به تشکیک و توجیه می‌پردازد، اخباری در برابر متن، زودتر به تبعیت و تسلیم روی می‌آورد.

- اصولی در اسناد، بیشتر سخت‌گیری می‌کند، اخباری با تسامح بیشتری از سند می‌گذرد.
 - اصولی در فتاوی خود به تحوّل و تجدد نزدیک‌تر است، اخباری در آراء خویش به ثبات و اصالت متمایل‌تر است.
- چه می‌شود که (در حد امکان) هم از اندیشه اصولی درس آموزیم و هم از تعبّد اخباری بهره‌اندوزیم؟!.

منابع كتاب

القرآن كريم	كتاب الهی
الجامع الصغير في أحاديث البشير	جلال الدين سيوطی
النذير	
نهج البلاغه	گردآوری شریف رضی
التبيان في تفسير القرآن	شيخ طوسی
مجمع البيان في تفسير القرآن	شيخ طبرسی
جوامع الجامع في تفسير القرآن	شيخ طبرسی
الصادفي في تفسير القرآن	فيض كاشانی
الميزان في تفسير القرآن	محمد حسين طباطبائی
تفسير القرآن	محمد بن مسعود عیاشی
الذريعة إلى أصول الشريعة	شريف مرتضى
عدة الأصول	شيخ طوسی
معارج الأصول	محقق حلی
مبادئ الوصول إلى علم الأصول	علامة حلی
معالم الأصول	حسن بن زين الدين
فوائد الأصول	شيخ انصاری
قوانين الأصول	ميرزای قمی

محمد كاظم خراساني	كفاية الأصول
ابوالحسين بصرى	المعتمد في أصول الفقه
محمود شهابى	تقريرات اصول
على فاضل قائنى	علم الأصول تاريخاً وتطوراً
شيخ يوسف بحراني	الحقائق الناصره
شيخ يوسف بحراني	لؤلؤة البحرين
سيد نعمه الله جزائرى	منبع الحيوه
شيخ عبدالله سماهيجى	منيه الممارسين
محمد باقر مجلسى	مرآة العقول
محمد باقر مجلسى	بحار الأنوار
محمد تقى مجلسى	لوامع صاحبقرانى
محقق حلى	المعتر
وحيد بهبهانى	التعليقه على منهج المقال
وحيد بهبهانى	الفوائد الحائريّة
شيخ جعفر كاشف الغطاء	الحق المبين في تصويب المجتهدين وتخطيطه الأخباريين
فيض كاشانى	الحق المبين
فيض كاشانى	الوافي
محمد امين استرآبادى	الفوائد المديّة
محمد امين استرآبادى	دانشنامه شاهى
نورالدين عاملى	الشواهد المكتبه في مداحض حجج الخيالات المديّه

الفوائد الطوسیّه	شیخ حر عاملی
وسائل الشیعة	شیخ حر عاملی
جامع أحادیث الشیعة	به اشراف آیت الله بروجردی
الأصول من الکافی	شیخ کلینی
الفروع من الکافی	شیخ کلینی
عیون أخبار الرضا	شیخ صدوق
الخصال	شیخ صدوق
علل الشرائع	شیخ صدوق
من لا یحضره الفقیه	شیخ صدوق
الاستبصار فیما اختلف من الأخبار	شیخ طوسی
خلاصة الأقول فی معرفة الرجال	علامة حلی
رجال الکشي	ابوعمر و کشی
معجم رجال الحديث	آیت الله خوئی
الفهرست	شیخ طوسی
قصص العلماء	تنکابنی
رجال النجاشی	نجاشی
الإرشاد	شیخ مفید
تصحیح الاعتقاد	شیخ مفید
السرائر	ابن ادريس حلی
طهارة کتابی فی فتوی السید الحکیم	محمد ابراهیم جناتی
الرساله	محمد بن ادريس شافعی
المقدمه	عبدالرحمن بن خلدون

الشفاء

حسین بن عبدالله بن سینا

مذهب أهل المدينة

احمد بن تیمیّه

(منابع بالا غالباً در متن کتاب به لحاظ چاپ معرفی شده‌اند)